

વર્ષ ૧ લું
નવચેતન પ્રકાશન ૫૦
નૂતન ગ્રંથમાળા પુ. ૩ જું
પુસ્તક ૩ જું

રાજા વિશાળદેવ

[પૂર્વાર્દ્ધ]

લેખક
શ્રી ધનશંકર હી. ત્રિપાઠી

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર
૨૪૫૬ : ભદ્ર : : અમદાવાદ

: પ્રકાશક :
પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ
નટવરલાલ લ. વોરા
નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

કિંમત

પાકું પૂંઠું રૂા. ૨-૦-૦

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં

પાકું પૂંઠું રૂા. ૮) : પોસ્ટેજ અલગ.

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, નોવેલ્ટી ટૉકીઝની બાજુમાં – અમદાવાદ

નિવેદન

નૂતન ગ્રંથમાળાનું ત્રીજું પુસ્તક રાજા વિશળદેવ ગુજરાતી વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. રાજા વિશળદેવ એ ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલી સુંદર નવલકથા છે. આ નવલ બે ભાગમાં વહેંચાયલી છે. પ્રથમ ભાગ પૂર્વાર્દ્ધ આપની પાસે રજૂ થાય છે અને ઉત્તરાર્ધ તુરતમાં જ બહાર પડશે.

ઐતિહાસિક પ્રસંગોની ગૂંથણી ઘણી જ વિકટભરી હોઇ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક નવલો ઘણી ઓછી રજૂ થાય છે. તેવા સમયે ઇતિહાસના અભ્યાસી શ્રી. ધનશંકરભાઇએ આ નવલ તૈયાર કરી તેનું પ્રકાશન અમને સોંપ્યું છે તે બદલ તેમના અમો આભારી છીએ.

અમારૂં આવતુ પુસ્તક રાજા વિશળદેવ ઉતરાર્ધ છે જે આપને સમયસર મળી જશે.

લિ સેવકો.

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર
૨૪૫૬ : ભદ્ર : અમદાવાદ

પુરુષોતમ પારેખ
નટવરલાલ વોરા
સંચાલકો

પ્રસ્તાવના

નર્યો ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક નવલકથામાં તફાવત હોય છે. ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ઇતિહાસમાં કલ્પનાનું એવું તદ્રૂપ અને સમતોલ સંમિશ્રણ જેમાં ઈતિહાસનાં પાત્રોને અને પ્રસંગોને અન્યાય કરવામાં આવ્યો ન હોય અને વાર્તારસ અખંડ વહેતો રખાયો હોય.

'રાજા વિશળદેવ' આ પ્રકારની ઐતિહાસિક કથા છે.

રાજા વિશળદેવ ગુજરાતનો બીજો વાઘેલ વંશીય રાજેન્દ્ર હતો. મહત્વાકાંક્ષી અને પરાક્રમી હતો! ધીર વીર અને બુદ્ધિમાન હતો. પ્રજ્ઞ અને પ્રબુદ્ધ હતો. સર્વધર્મસહિષ્ણુ અને વિદ્વાનોનાં આદરમાન કરનારે હતો.

એના યશસ્વી પિતા વીરધવળ કરતાં ય સવાયા થવાની અને ગુજરાતના ચક્રવર્તી સમ્રાટો કરતાં ય શ્રેષ્ઠ ઠરવાની એને ઉરે તીવ્ર ઝંખના હતી.

समान शीलव्यसनेषु सख्यम् એ શ્લોક ચરણ અનુસાર એને 'કાશ્મીરની રાજલક્ષ્મી' મૃણમયી મળી. એનો સમવયસ્ક મિત્ર નાગેશ્વર મળ્યો. ત્રણેય મહત્વાકાંક્ષીઓએ સ્વપ્ન ઘડયાં. સ્વપ્નસિદ્ધિ અર્થે રાજસૂત્ર સંચાર કરવા નિર્ણય કર્યો અને એ માટે મનસા વાચા કર્મણા ઝૂઝયાં.

પણ 'તાજ પહેરનારના મસ્તકને અજંપો વહેલો હોય છે.' સામાન્ય માનવીની જીવનવાટ જો કષ્ટવિહોણી નથી તો એવા અસંખ્યોના સમુદાય પર રાજ કરનારની જીવનવાટ ક્યાંથી જુદા પ્રકારની હોઈ શકે?

અટપટાં રાજકાજનાં ષડ્યંત્રોમાં રાજા વિશળદેવને ખેલવા પડેલા સંગ્રામનો શબ્દ-દેહ એટલે આ કથા.

એ સંગ્રામના વ્યૂહોની રચનાના શબ્દ-રંગ એટલે આ કથા.

રાજા વિશળદેવની સ્વપ્ન-સિદ્ધિ અંગેની કારમી કસોટીનાં શબ્દ-ચિત્રો એટલે આ કથા.

પણ આ કથા અધૂરી છે. રાજા વિશળદેવના રાજ્યઅમલનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ આ કથામાં રજૂ કરી શકાય છે. ઘણા રસભર્યા પ્રસંગો હજી વાર્તા સ્વરૂપ લેવા ડોકિયાં કરી રહ્યા છે મજકુર પ્રસંગો વાળા બાકીના ભાગ વિષે ઈતર કથાઓ રચવાની ઉમેદ છે. શ્રી ઈષ્ટદેવની ઈચ્છા હશે તો તે પૂરી થશે.

દરમ્યાન શ્રી નવચેતન સાહિત્ય મંદિરના પ્રકાશકો ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ અને ભાઈ નટવરલાલ બન્નેનો હું આભાર માનું છું કે, કાગળોની કાતિલ મોંઘવારી અને સરકારના નિયમન અને કડક અંકુશના સમયમાં આ કથા પ્રકટ કરવાનું સાહસ તેમણે કર્યું છે.

મણિનગર, અમદાવાદ. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

રાજા વિશળદેવ

[પૂર્વાર્ધ]

માટે
ઓસ્યુરન્સ સોસાયટી લીમિટેડ
મ્યુચ્યુઅલ બીલ્ડીંગ
રોડ, મુંબઈ
વિમા સંસ્થા

[૧]

બારમો ચન્દ્રમા ?

સંવત ૧૨૯૨, શ્રાવણ માસ, શુક્લ પક્ષ, દશમી તિથિ, રાત્રિના આઠનો શુમાર હતો. વાદળદળ ગર્જતાં હતાં. વીજળીઓ ચમકતી હતી. પૃથ્વીપટમાં ચોગરદમ અંધકાર જામ્યો હતો. વરસાદ તૂટી પડશે એવાં તમામ ચિહ્નો જણાતાં હતાં.

એવે સમયે ધવલગૃહ (અથવા ધોળકા)ના ભવ્ય અને વિશાળ રાજમહેલમાંથી બે જણ બહાર નિસર્યા. વીજળીના ચમકારામાં જણાયું કે, તે બે રાજકુમાર હતા. તેમણે મુખમલના રાજવંશી પોષાક પહેરેલા હતા. માથે સોનેરી કિનારના સાફા બાંધ્યા હતા. બન્ને લગભગ સરખી વયના પહેલી પચ્ચીશીની અંદરના નવલોહ્યા હતા.

એ બેએ મહેલના ચોગાનનો ઝાંપો વટાવી જરાક આગળ પગલાં ભર્યાં કે, વીજળીનો એક લીસોટો વાદળાંમાંથી જમીન તરફ ધસી અલોપ થઈ ગયો. આગળ ચાલતા રાજકુમારને એ જોઈને સળવળાટ થયો.

"વીશળ, આ તો હું ન સાખું !"

"શું ન સાંખો, વીરમભાઈ ! શું મેં તમારૂં કાંઈ અપમાન કર્યું ?"

"તું અક્કલનો ઓથમીર છે ! તારી વાત ક્યાં છે ?"

પુનઃ વીજળીનો ચમકાર થયો અને પોતાનું વાક્ય અધૂરૂં

રાખો, કમ્મરમાંથી તલવાર કાઢી, એ રાજકુમારે કૂદકો મારી હાથવતી તલવારનો ઘા કર્યો.

"આહ્! એ શું કરો છો?" બીજા રાજકુમારે પૂછ્યું.

"એટલું નથી સમજતો?" પહેલા રાજકુમારે તેને ઠપકો આપતી ઢબે સવાલ કર્યો: "વીજળીને હું બસ મારી જ નાખવાનો!"

"વીજળી કઈ વળી? અહીં તો કોઈ ઊભેલું દેખાતું નથી!"

"આકાશમાંની વીજળી! એહ્–આ..." ફરીથી વીજળીનો ચમકાર થયો. તેના પર તલવાર વીંઝી જોરથી ઘા કરવા જતાં તેણે પોતાના કાર્યનું કારણ સમજાવ્યું.

"હં. હં. તમે કેમ કૂદ્યા એ હવે સમજાયું! વાહ અક્કલ!" બીજો રાજકુમાર ખડખડાટ હસવા મંડયો.

એના હસવા પર ધ્યાન ન આપતાં પહેલા રાજકુમારે તો વીજચમકારાઓ પર અનેક નિરર્થક ઘા કરવા ચાલુ રાખ્યા અને અનેકવાર ફાવટ ન આવતાં ક્રોધ અને નિરાશાથી હોઠ કરડ્યા.

"વીરમભાઈ, હું એમ પૂછું છું કે, વીજળીનો ગુનો શો છે કે, આમ તેના પર તમારે ઘા કરવા પડે છે?"

"ગુનો?! 'ઊગતા શત્રુનો મૂળમાંથી નાશ કરી નાંખવો.' એવું ગુરૂરાજ સોમેશ્વર પંડિતે કાલે કહ્યું હતું તે ભૂલી ગયો?..."

"હં. વીજળી, ઊગતો શત્રુ!!......"

"આકાશમાંથી સરસર કરતી આવીને વીજળી અચિંતી મારા મસ્તકે પડે અને મારો નાશ કરી નાંખે એ શું બાયલાની માફક મારે સાંખવું રહ્યું? નહીં, નહીં, મારો નાશ તે કરે તે પહેલાં મારે જ શા માટે તેના બાર ન વગાડવા?!"

"બડા વીજબહાદુર! ચાલો, ચાલો, હવે ઝટ જઈએ–નહીંતર વરસાદ તૂટી પડશે!"

"મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના તો ન આવું."

એક નહીં–બે નહીં–અનેક એવા ચમકારાઓ થયા કર્યા અને અનેક વાર વીરમદેવે તલવારના વ્યર્થ ઘા કર્યા.

એ સમયના ગુજરાતના મહામંડલેશ્વર રાણા વીરધવલનાં આ બે રત્નો. વીજબહાદુરનું નામ વીરમદેવ. બીજાનું નામ વીશળદેવ. બન્નેની પ્રકૃતિમાં આસ્માનજમીનનો ફેર. પ્રતીતિ વીજળીનો પ્રસંગ. તલવારથી વીજળી વીંધવા મથનારને કેવો કહેવો? એની બુદ્ધિનું માપ એથી અંકાતું હતું!

વીજળીને મારી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર તેમાં ક્યારે સફળ થાત એ તો પરમાત્મા જાણે; પણ વીશળદેવને વીરમદેવનું આ બુદ્ધિપ્રદર્શન ન ગમ્યું. તેને કેવી રીતે હવે અટકાવવો એનો વિચાર વીશળદેવ મનમાં ને મનમાં કરતો રહ્યો; એટલામાં વીરમદેવ અંધારામાં પટકાઈ પડયો!

"જોયું, અવિચારીપણે હામ ભીડનારની આ દશા થાય!" વીશળદેવે તેની પાસે ધસી જઈ તેને ઉઠાડવા યત્ન કરતાં કહ્યું: "પગમાં ક્યાંયે વાગ્યું તો નથી ને?"

"વાગે શું વળી?"

"એકાદ પથ્થર!—"

"વાગ્યો, વાગ્યો હવે! મને જો પથ્થર વાગે ને તો તેના સત્તર ટુકડા કરી નાંખું! એવા પથ્થર તે મારી આગાળ કોણ માત્ર?"

"આ તમારી બડાઈ મને નથી ગમતી!"

"તો પડતી મૂક એ વાત! અને પડ તારે રસ્તે, સમજ્યો?"

"તમે નથી આવતા?"

"ના. હું જાણું છું ને? મારે ને તારે બારમો ચન્દ્રમા જ છે!"

"ઠી...ઈ...ક!" એમ કહી વીશળદેવ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મૂશળધાર ઝાપટું તેજ વખતે પડયું.

બીજા દિવસે, શ્રાવણી એકાદશીને દિવસે ધોળકા નગરીની સીમમાં મોટો મેળો ભરાયો. પ્રતિવર્ષ એ મોટું પર્વ ગણાતું. દૂર દૂરથી લોક ત્યાં આવતા અને દાનધર્મ-દેવદર્શન વગેરે કરી પોતાનું પરલોકહિત સાધતા.

એક વિશાળ વૃક્ષ એ સીમમાં બીજાં વૃક્ષોથી અલગ રીતે ઝૂકી રહ્યું હતું. આ વૃક્ષ આગળ ખૂબ લોકસંખ્યાનો જમાવ થયો હતો. એ વૃક્ષનો મહિમા એ દિવસે દર સાલ વધી જતો. ધાર્મિક જનવૃંદ યથાશક્તિ તેની નીચે ૧૦૮ વસ્તુઓ મૂકે. કોઈ સોપારી મૂકે; કોઈ ફળ મૂકે; દમડા મૂકે; અથવા કોઈ સુવર્ણમુદ્રાઓ કે હીરા, મોતી, રત્ન જે કાંઈ પોતાને દેવદીધેલ સંપત્તિ હોય તે મુજબ દેવસેવા તરીકે તે ઝાડ નીચે મૂકે.

ખેમચંદ નામે એક વણિક એ સમયે ધોળકા નગરીમાં પૈસાદાર આસામી ગણાતો. આજ તે વૃક્ષપૂજા કરવા પોતાનાં સગાંસહોદરો સાથે ભારે ઠાઠમાઠથી આવ્યો છે. વૃક્ષ પાસે એક પૂજારી મહારાજ બેઠેલા છે. તે સર્વને યથાવિધિ પૂજા કરાવે છે. ખેમચંદની પૂજા લગભગ પૂરી થવા આવી છે. હવે ફક્ત તેને ૧૦૮ વસ્તુઓ મૂકવાની બાકી રહી છે. એ શું મૂકશે, એ જાણવાની જીજ્ઞાસા ચોગરદમ એકઠાં થયેલાંને થઈ રહી છે. તેવામાં લોકના ટોળામાંથી બૂમ પડી: "દૂર હટો, દૂર હટો, મહારાજકુમાર વીરમદેવને પૂજા માટે માગ આપો."

સૌ ચમક્યા વીરમદેવ કેવી પ્રકૃતિના હતો, એ જેમ આ કથાના વાચકોએ વાજળના પ્રસંગથી જાણ્યું છે, તેમ આખી ધોળકા નગરી જાણતી. વીરમનું નામ સાંભળતાં, બાળકને ધવરાવતી માતાઓ બાળકને કેડે લઈ સફાળી દૂર ખસી જતી; નિર્દોષ આનંદ અને મોજ કરનારાઓનાં અંતઃકરણમાં ધ્રાસ્કા પડતા. સૌનાં સર્વ કામ થંભી જતાં. આ પ્રસંગે પણ તેમજ બન્યું. લોકો એકદમ દૂર હટી ગયા. ઝાડ આગળ જવાના માર્ગના વચમાં એક છોકરૂં સરખું પણ રહ્યું

નહીં. વીરમદેવનું નામ સાંભળતાં વણિક ખેમચંદ પણ ઝટ ઝાડ આગળથી આઘો ખસી ગયો.

રાજકુમારની સવારી પૂજા કરવા ઝાડ પાસે પધારી.

"આવો, નોધારાના આધાર, ધવલનગરીના ભાવી ધણી, પ્રભુપૂજનનો લહાવ લેવા પધારો." એમ અર્ધહસિત મુખથી બોલતો પૂજારી વીરમદેવને આવકાર આપવા આગળ ધસ્યો.

વીરમ પોતાની સ્તુતિથી જરાક હસ્યો; આસપાસ નજર કરવા લાગ્યો. જેટજેટલા પર એની નજર પડી તે તમામે ઝૂકી ઝૂકીને એને નમન કર્યું.

"ઓહો! ઠીક મેદની ભરાઈ છે!" એમ સહજ ટીકા કરી રાજકુમારે પૂજારીને કહ્યું: "મને કાંઈ ઉતાવળ નથી. તમે જેને પૂજા કરાવતા હો તેને પૂજા કરાવવી ચાલુ રાખો."

વણિક ખેમચંદના હૃદયમાં પૂજારીની માફક જ આ ઉદ્દગારો સાંભળતાં કંઈક ટાઢક થઈ. રાજકુમારને સારું લગાડવાને જરાક આગળ આવીને તે બોલ્યો: "બાપુ, બીજા કોઈની પૂજા હવે બાકી નથી. હું. આ તો જરા મારા તરફની પૂજાનો વિધિ બાકી રહેલો છે; પણ એ પછીથી થશે. આપ પહેલાં પૂજા કરી લો."

"એ કોણ છે?" વીરમે પૂજારીને પૂછ્યું.

"પ્રતિષ્ઠાવાન વણિક મહાજન છે, કૃપાળુ! એમનું નામ ખેમચંદ શેઠ."

"એમ! માણસ વિવેકી લાગે છે. વારુ; આપણું પૂજનકાર્ય શરૂ કરો."

કીંમતી વસ્ત્રની જાજમ ઝાડ નીચે બિછાવી દેવાઈ અને વીરમદેવને પૂજારીએ પૂજા કરાવવા માંડી. સૌ લોક કૌતુકથી એ પૂજા

જોઈ રહ્યા. વસ્તુઓ મૂકવાની વેળા થઈ. વીરમદેવે ૧૦૮ દમડા ઝાડ નીચે મૂક્યા.

"ખેમચંદ શેઠ, તમે પણ માંહ્ય માંહ્યથી અત્તર ઘડી જ તમારી વસ્તુઓ મેલી દો ને?" પૂજારીએ રાજકુમાર અને ખેમચંદનો વધારે સારો મેળ સાધી આપવા નિખાલસ દિલથી કહ્યું: "કેમ, દયાનિધિ! આપને એમાં કાંઈ વાંધો નથી ને? ફક્ત એ શેઠજીનો એટલો જ વિધિ બાકી રહ્યો છે."

"હા. ભલે એમની વસ્તુઓ એ મૂકે. મને એમાં શો વાંધો હોય?" વીરમદેવે કહ્યું. વણિક આગળ આવ્યો અને પોતાની કેડે ખોસેલી મોતીમઢેલ મુખમલની કોથળી છોડીને તેમાંથી તેણે ૧૦૮ મોતી ગણીને ઝાડ નીચે મૂક્યાં.

"કલ્યાણું ભવતુ! શુભં ભ—વ—"

"સબૂર!" વીરમદેવ એકદમ ઊભો થઈ ત્રાડી ઊઠ્યો અને વણિકના મોં સરસું પોતાનું મોં લઈ જઈને બોલ્યો: "તને શરમ નથી આવતી? ડોકરા!—"

"બાપુ, શા માટે એમ કહો છો? હું તો તમારો પ્રજાજન છું."

"માટે જ હું તને ધિઃકારું છું. બેશરમી વાણિયા!"

"પણ......"

"પણ શું? આ મોતી મૂકતાં તને બિલકુલ લાજ ન આવી? મારા કરતાં શું તું વધી જાય? મેં દમડા મૂક્યા અને તું મોતી મૂકનાર કોણ?"

વીરમદેવના ક્રોધનું કારણ આસપાસના સૌને હવે સમજાયું. જરૂર ખેમચંદનું આવી બન્યું, એવી દહેશત સૌના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ.

"મહારાજ...મહારાજ...શાન્ત થાઓ." પૂજારી વિનતિ કરવા લાગ્યો.

"શાન્ત થાઉં ? નહીં. મારી પ્રજામાંનો કોઈ જ મારૂં અપમાન ન કરી શકે. એણે મોતી મૂક્યાં જ કેમ ?"

"મહારાજ, એમાં આપના અપમાનનો મુદ્દલે હેતુ ન હતો." વણિકે થરથરતાં થરથરતાં જવાબ દીધો.

"જુઠ્ઠા ! પાજી ! તારૂં મોત આવ્યું સમજ !" એમ કહી વીરમદેવે મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી.

આસપાસ તેના સામંતો ઊભા હતા. એમણે "હાં, હાં, બાપુ, એમ ન કરો." એમ કહેતાં કહેતાં એને રોકવા માંડ્યો; પણ ક્રોધથી ધૂંધવાયલો એ શેનો રોકાય ?

વીરમ અને તેના સામંતોની રકઝક દરમ્યાન ચતુર વણિક, લાગ સાધી, જીવ બચાવવા ગીરદીમાં ઘૂસ્યો અને ધોતીઆની છૂટી જતી કાછડીપાટલી સંભાળતો, નસાય તેમ નાસવા મંડ્યો. એને નાસતો જોઇ કુમાર એની પૂંઠે દોડ્યો. હાહાકાર મચી રહ્યો.

દાનશીલ વણિક પર ધર્મ કરતાં ધાડ આવી. ભોળાભાવથી પોતાની શક્તિ મુજબ દાન કરનાર એક પ્રજાજન પર અકારણ રૂઠેલો આ રાજવંશી જુવાન, વૃદ્ધ વણિકને મારી નાંખે, એવો કટોકટ સમય ઊભો થયો.

એક હરણની પૂંઠે જેમ એક વિકાળ વાઘ પડે, એક ઊંદરની પાછળ જેમ એક રાની બિલાડો ધસે અને એક તેતર પર શકરો બાજ ચિલઝડપ લગાવવા મથે, તેમ વણિક ખેમચંદની પાછળ વીરમદેવ રાજકુમાર ધોળકાની સીમમાં ખુલ્લી તલવારે દોડતો હતો અને તે બેની પાછળ વીરમદેવના સામંતો અને બીજા લોકો કુતૂહલ-વૃત્તિને ખાતર પડ્યા હતા.

વણિક નાસતો નાસતો નગરના દરવાજામાં પેઠો અને છુપાઈ જવા માટે કોઈ અનુકૂળ સ્થળ શોધવા લાગ્યો. થોડેક દૂર એક જૈન દહેરું તેના જોવામાં આવ્યું. તે જોતાં જ એને અચાનક કોઈક વાતનું સ્મરણ થયું; તેથી આ ભયભરેલા જીવસટોસટ સંજોગમાંથી બચવા સમયસૂચકતા વાપરીને તે દહેરામાં ઘૂસ્યો અને કમાડ પાછળ છુપાઈ ગયો. એ દહેરામાં તે વખતે ઘણાઓની અવરજવર થતી હતી. એક જૈન સાધુની નજર તેના પર પડી. વણિક ખૂબ હાંફતો હતો. તેને એ સ્થિતિમાં અને વળી કમાડ પાછળ છુપાયલો જોઈ સાધુએ પૂછયું: "શું છે? કેમ ગભરાયલા દેખાઓ છો? બારણા પાછળ શા માટે સંતાઈ ગયા?"

ત્રુટક ત્રુટક વાકયોમાં વણિકે હાંફતાં હાંફતાં જવાબ દીધો: "કુમાર વીરમ ઉઘાડી તલવારે મારી પાછળ પડ્યો છે. એ જરૂર મને મારી નાંખશે; માટે અહીં છુપાયો છું."

"કોણ કુમાર વીરમ? એ ઘણો ઉદ્ધત છે. વીશળદેવ એવું ન કરે—"

"અરે, સાંભળો, સાંભળો," વણિકે કહ્યું: "એની બૂમો સંભળાય છે? સાધુ મહારાજ! રાણાજીના પ્રતિબંધનો હુકમ એને યાદ દેવરાવી અહીંથી આઘો કાઢો. હું તમારો ઉપકાર નહીં ભૂલું."

સાધુને કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો: "હં, તમે ઠીક યાદ દેવરાવી. હું તમને બચાવીશ પણ એમાં કાંઈ ઉપકાર જેવું નથી."

તે સાધુ દહેરાના પગથીઆં ઊતરવા લાગ્યો. એણે જોયું કે— વીરમદેવ ધૂંવાંપૂંવાં થઈને દહેરામાંથી બહાર નીકળતા જૈનોને કહેતો હતો કે—"ખેમચંદને બહાર કાઢો; નહીંતર હું અહીં જોયા જેવું કરીશ."

સાધુ સક્રમ પગલે તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો: "જૈન

ધર્મના મહામંત્રીશ્વર વસ્તુપાળના અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાનતાથી જોનાર ન્યાયી રાણા વીરધવળના અમલમાં આ દેરાસર આગળ ધાંધલ મચાવનાર તું કોણ છે? અને શા માટે આ બધા લોકોને અહીં એકઠા કરી રહ્યો છે?"

"મને પૂછવાનો અધિકાર ન હોય એવાઓને હું જવાબ દેતો નથી."

"લફંગાઓને સારે માર્ગે જવાની શિખામણ દેવાનો અધિકાર એક બાળકને પણ હોય છે—"

"ચૂપ! નહીંતર?—"

"નહીંતર શું? કુમાર વીરમ, તારા પિતાજીનો હુકમ ભૂલી ગયો કે શું? જૈન દેરાસરમાં તારે પગ મૂકવો નહીં; તેમાંના કોઈને હેરાન કરવાં નહીં અને તેની નજદીકમાં જરાકે ધાંધલ કરવું નહીં, એવો તને ચોખ્ખો હુકમ કરવામાં આવેલો છે. આખું ગુજરાત એ જાણે છે. માટે છાનોમાનો અહીંથી ચાલ્યો જા, સમજ્યો?"

સાધુએ સુણાવેલો હુકમ સાચો હતો. વીરમને જૈનો સાથે અણબનાવ રહેતો; તેથી રાણા વીરધવળે તેને કેટલાક વખતથી ઉપર મુજબ ખુલ્લી આજ્ઞા કરી હતી અને તેનું ઉલ્લંઘન થશે તો સામાન્ય પ્રજાની માફક જ વીરમનો ઈન્સાફ કરીને સખ્ત સજા કરવામાં આવશે, એવી ચેતવણી આપેલી હતી. આ હુકમની યાદ જ્યાં વીરમને અપાઈ કે તે ઢીલો પડી ગયો. સહેજ ધીરા સ્વરે તેણે જવાબ દીધોઃ "હું કાંઈ ધાંધલ કરવા અહીં આવ્યો નથી. જેણે મારું અપમાન કર્યું છે તેને આ દહેરામાંથી બહાર કાઢો એટલે બસ."

"એ તો બહાર નહીં આવે."

"તો હું અહીંથી એક ડગલું પણ ખસીશ નહીં. આ બેઠો

અહીં પગથીઆ ઉપર ! જોઉં છું કે-ક્યાં સુધી તે અંદર ભરાઈ રહે છે ?" આમ કહીને તે પગથીઆ ઉપર બેઠો.

જૈન સાધુના દિલમાં ગૂંચવણ ઊભી થઈ. વણિકને બચાવવાની તેને તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. વીરમને તેના પિતાના હુકમની યાદ આપતાં તે ચાલ્યો જશે, એમ સાધુનું માનવું હતું; પણ એ તો અડ્ડો જમાવીને બેઠો ! હવે વણિકને શી રીતે બચાવાય ? સાધુને એક યુક્તિ સૂઝી. તેથી તે પાછો દેરાસરની અંદર ગયો; અને વણિકને હિમ્મત આપતાં તેણે કહ્યું: " કુમાર પગથીઆં પર બેસી રહ્યો છે; માટે આવો મારી સાથે; હું તમને પાછલે બારણેથી બહાર જવાની ગોઠવણ કરી આપું છું; પણ અહીંથી નીકળીને પરભાર્યા રાજદરબારમાં પહોંચજો અને રાણાને તમારી આફતનું નિવેદન કરી દેજો. "

" વણિક તેની સાથે ગયો. સાધુએ તેને દહેરાને બીજે બારણેથી બહાર કાઢ્યો. વણિકે તેનો ઉપકાર માનીને આઘુંપાછું જોયા વિના જ દરબારગૃહ તરફ દોટ મૂકી.

તે દહેરાથી જરાક દૂર ગયો કે, પાછળથી તેને કોલાહલ સંભળાયો. પાછું વાળીને જોતાં તેને માલૂમ પડયું કે-કાળ સરીખો તેનો દુશ્મન કુમાર વીરમ તેની પાછળ દોડ્યો આવતો હતો. ખૂબ બળ વાપરીને વણિકે દોડવા માંડયું. દરબારગૃહની લગભગ તે પહોંચ્યો એટલામાં એક ગલીમાંથી નીકળતા બે યુવકોમાંના એકની સાથે તે અથડાઈ પડ્યો !

" જરાક તો જો, ભાઈ ! ધોળે દહાડે પણ આમ કેમ ?" જેની સાથે તે અથડાયો હતો તેણે તેને પ્રશ્નો કર્યા.

" ભૂલ થઈ, ભાઈ !" તેણે જવાબ વાળ્યો.

એટલામાં બીજા યુવકની નજર, વણિકની પાછળ ધસ્યા આવતા

વીરમ તરફ પડી. તે બોલી ઊઠયો: "આ શું! વીરમભાઈએ આતતાયી જેવું રૂપ કેમ ધારણ કર્યું છે?" તેણે વણિક તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો.

વણિક તે યુવકને ક્યારનોયે ઓળખી ગયો હતો. તેની પાસે જઈ જમીન પર બેસી જઈ તેના પગ ઝાલી તેણે કહ્યું: "વીશળકુમાર! મને બચાવો. તમારા ભાઈ મને મારી નાંખવા દોડતા આવે છે!"

"નાગેશ્વર!" સાથેના યુવકને સંબોધીને વીશળદેવે કહ્યું: "આ શરણાંગતને સંભાળ. દરમ્યાન હું એ દુર્વાસા–સ્વરૂપને શાન્ત પાડવા કોશિષ કરૂં છું."

વીશળદેવના જોડીદારે વણિકનો હાથ ઝાલ્યો; તેને ઉઠાડયો; અને પોતાની બાજુમાં ઊભો રાખી, પોતાનો એક હાથ પોતાની કમ્મર પરની તલવાર પર રાખ્યો.

વીરમ ધસતો ધસતો તેઓ કને આવ્યો કે તરત જ વીશળદેવે તેનું તલવારવાળું કાંડું પકડીને કહ્યું: "ભાઈ, આ તે કાંઈ તમારી ક્ષત્રિવટ છે? એક રાજકુમાર થઈને વૃદ્ધ પ્રજાજનને સંતાપવા તમારાથી દોડાય ખરૂં કે?"

"વળી પાછો તું મારા કામમાં આડે આવ્યો? ચાલ, હટી જા એક બાજુએ. આજ તો હું આ વાણિયાનો શિરચ્છેદ કર્યા વિના રહેવાનો નથી." આમ કહીને વીરમે વીશળને ધક્કો માર્યો; પણ તે એવો મક્કમ પગલે ઊભો હતો કે, એક તસુભાર પણ હટયો નહીં; તેમજ તેણે તેનું કાંડું છોડયું નહીં.

વીશળદેવે કહ્યું: "એક વાણિયા પર ક્રોધ? શરમ છે તમને! બાપુજી જાણશે તો તમારા શા હાલ થશે એ જાણો છો?—"

"મને બાપુજીની પરવા—"

"ચૂપ! ગમે તેમ બકવાદ ન કરો." વીશળદેવે કહ્યું: "તમે શું બોલો છો તેનું તમને જરાકે ભાન નથી."

"વીશળદેવ બાપુ!" વણિકે કરગરતે સાદે કહ્યું: "કૃપા કરીને મને દરબારમાં પહોંચાડો. દયાળુ મહારાણા પાસે હું મારો ન્યાય કરાવવા માગું છું."

"મહારાણા પાસે જવું છે!" વીરમદેવે બૂમ મારી પ્રશ્ન કર્યો: "જો વીશળ, એને બાપુજી પાસે મોકલ્યો છે તો તારી વાત તું જાણે!"

"એ ન્યાય માગે છે." વીશળદેવે મક્કમતાથી કહ્યું: "એને ન્યાય મળવો જ જોઈએ." તેણે વીરમદેવને બળપૂર્વક પકડી રાખીને પોતાના જોડીદાર તરફ વળીને કહ્યું: "મિત્ર નાગેશ્વર! આ શેઠજીને પિતાજી પાસે પહોંચાડી આવ—"

"નાગેશ્વર!" વીરમે કહ્યું: "યાદ રાખજે કે–જો વીશળનું આ કહેવું તું માનીશ તો આજથી હું તને મારો કટ્ટો શત્રુ ગણીશ; એટલુંજ નહીં પણ તારો પ્રાણ લઈશ."

"હ: હ:" નાગેશ્વરે હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો: "બિન-હથીઆર વણિક ઉપર જુલમ ગુજારવા મથનાર રજપૂતની બહાદુરીથી આ નાગર અજાણ્યો નથી, નામદાર!"

"તું મારી હાંસી કરે છે?" વીરમદેવે પૂછ્યું. તે તેના તરફ ધસવા ગયો પણ વીશળદેવે તેને રોકી રાખી, નાગેશ્વરને કહ્યું: "જીભાજોડીમાં વખત નહીં ગુમાવ. એ વણિક ગૃહસ્થને દરબારમાં ઝટ લઈ જા."

નાગેશ્વર ખેમચંદને લઈને દરબારગૃહ તરફ ચાલ્યો એટલે વીરમદેવે વીશળદેવને કહ્યું: "મારા બીજા કામમાં તું આડે આવ્યો માટે મને દ્વન્દ્વ–યુદ્ધનો સમય આપ."

"જાઓ, જાઓ," "વીશળદેવે કહ્યું: "તમે તો શુદ્ધસાન ગુમાવી દીધી લાગે છે! શું ભાઈ ભાઈ વચ્ચે દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ થાય?"

"બેશક."

"નહીં. જો ઈચ્છા હોય તો તલવારથી આ પળે મારૂં માથું કાપી નાંખો. તમારો ક્રોધ શમાવવા મારૂં બલિદાન દેવા હું તૈયાર છું." વીશળદેવે આમ કહીને તેનો હાથ મૂકી દીધો અને પોતાની કમ્મરેથી તલવાર છોડીને તેણે જમીન પર નાંખી દીધી.

વીરમ ઝાંખો પડી ગયો—આભો બની ગયો. પોતે અવિચારી બન્યો હતો એ તેને આ તર્કે સમજાયું. પોતાની તલવારથી જમીન ખોતરતો તે ત્રુટક સ્વરે બોલ્યો: "હું...હું...તને મારવા માગતો નથી પણ...તું...તું લડવા ન માગતો હોય તો તારો સાથીદાર મારી સાથે લડે..."

"કોણ નાગેશ્વર ?"

"હા. તેણે મારી હાંસી કરી છે. મારી મરજી વિરૂદ્ધ વણિકને દરબારમાં લઈ જઈ તેણે મારૂં અપમાન કર્યું છે. તેણે મારી સાથે દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ કરવુંજ જોઈશે."

"કબૂલ છે." વીશળદેવે કહ્યું: "સમય અને સ્થળ મને જણાવજો અને તમારા સાથીદાર તરીકે કોઈને નક્કી કરી સાથે લેતા આવજો."

"મારો સાથીદાર તું—"

"ના. હું તેનો સાથીદાર."

"વારૂ; હું બીજા કોઈને શોધી લાવીશ. સમય અને સ્થળ સાંભળી લે. રાતના ૯ વાગે મલાવ તળાવને આરે."

"કબૂલ." વીશળદેવે કહ્યું: "હવે એ વાત પડતી મૂકો અને ચાલો દરબારમાં ! વણિક શું કહે છે અને શા માટે તમારે તેના પર ક્રોધ કરવો પડ્યો, એ ત્યાં જણાશે અને તેનો ઇન્સાફ પિતાજી કેવો કરે છે, તે જાણી શકાશે."

વીરમે વીશળદેવની તલવાર જમીન પરથી ઉઠાવીને તેને આપતાં કહ્યું: "બોલ્યુંચાલ્યું માફ કરજે. લે તારી આ તલવાર."

"સન્મતિ માટે આભાર." વીશળદેવે ટૂંકમાં પતવી તલવાર લીધી. વીરમે પોતાની તલવાર મ્યાન કરી અને તેઓ બન્ને દરબાર-ગૃહમાં ગયા. જતાં જતાં રસ્તામાં વીશળદેવના પૂછવાથી વીરમદેવે વણિક ઉપર પોતાને ગુસ્સે થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું.

એ સાંભળતાંજ વીશળદેવના મોં ઉપર નિરાશા છવાઈ ગઈ. વીરમદેવે તે જોઈ; અને ટીકા કરી: "હું જાણું છું ને! મારાં કામ તને પસંદ નહીંજ પડવાનાં! મારે ને તારે બારમો ચન્દ્રમા જ છે."

વીશળદેવે કાંઈ જવાબ દીધો નહીં.

તેઓ દરબારમાં દાખલ થયા. પોતપોતાની જગ્યાઓએ જ્યાં તેઓ બેસવા જાય છે કે તરતજ સિંહાસનારૂઢ રાણાનો ક્રોધભર્યો સ્વર સંભળાયો:

"વીશળ એના આસને ભલે બેસે; પણ વીરમે ગુનેગાર તરીકે મારી સામે ઊભા રહેવું."

"શું હું ગુનેગાર?" વીરમદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

"નાદાન છોકરા!" રાણા વીરધવળે તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: "તેં આ રાજ્યનો કદી માફ ન થઈ શકે એવો ગુનો કર્યો છે. આ વણિક સજ્જનની તમામ હકીકત મેં સાંભળી છે અને એ સાંભળ્યા બાદ તારા ઉપર મને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટયો છે. મૂર્ખ! દાન કરવામાં આ વાણીઓ તારાથી આગળ વધ્યો એમાં તને શેની અદેખાઈ આવી? તારામાં છત હોત તો તું બેલાશક ૧૦૮ શું; તેથી બમણાં રત્ન દાન કરી શકયો હોત? જેની જેવી શક્તિ હોય તેવું દાન તે કરી શકે. આમાં અદેખાઈ શા માટે કરવી પડે?—"

"પણ બાપુજી! એક રાજકુમાર સામે એક વાણીઓ." વીરમે બચાવ કરવા માંડયો.

"વાણીઓ? વાણીઓ એટલે મારે મન શું છે તે તું જાણે

છે?" વીરધવળે કહ્યું: "વાણીઓ મારો જંગમ કોષ છે. મારૂં રાજ્ય વાણીઆથી શોભે છે. મારા રાજ્યના વાણીઆઓને મારી હયાતીમાં કોઈથી રજ માત્ર દુભવી શકાશે નહી, અને આજના પવિત્ર દિવસે,

* ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ મલાવની એ સમયની રચના વિષે અને જ્યાં તે આવેલું છે તે ધોળકા શહેર વિષે અત્રે થોડુંક લખવું અનુચિત ગણાશે નહીં. ધોળકાને ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપરનું વૈરાટનગર કહેવામાં આવે છે. મહાભારતના સમયનું એ વૈરાટનગર અતિવિસ્તૃત હશે અને આજના ધોળકા કસ્બાની આસપાસના કેટલાક ગામો તેમાં સમાઈ જતાં હશે અથવા વૈરાટનગરની આસપાસની સીમ રૂપ હશે એમ કેટલાકો માને છે અને એ થોડાંક ગામોનો સંબંધ વૈરાટનગર સાથે પ્રયોજે છે. અનુમાન અને દંતકથાઓને આધારે વૈરાટનગરની સાબિતિઓ આમ છે: વૈરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીને બાણાવળી અર્જુન વ્યંઢળ રૂપે જ્યાં ભણાવતો તે નિશાળની જગ્યામા હાલમાં એક ખંડીએર મસ્જીદ છે. તે આર્યબાંધણીની હોય એમ લાગે છે. જે જીર્ણ અવશેષો હાલ ત્યાં છે તેમાં તેના થાંભલામા દશ અવતારનાં કોતરકામ છે પણ તેમાની મૂર્તિઓમાંથી કોઈના નાક, કાન કે હાથ ખંડિત થયેલાં છે. એ મસ્જીદને 'પાંડવોની નિશાળ' તરીકે અદ્યાપિ પણ ધોળકાના લોકો ઓળખાવે છે.

ધોળકા નજદીક આજ જે ગોધાવી ગામ આવેલું છે તેની દંતકથા એવી છે કે વૈરાટનગરની ગાયોનુ હરણ કૌરવોએ કર્યું ત્યારે ઉત્તરકુમાર સહિત વ્યંઢળ સ્વરૂપ અર્જુને તેઓ સાથે લડીને તે ગાયોને છોડાવી આણી જ્યાં મુકામ કરેલો ત્યાં ગાયોને વાછરડા ધાવ્યા હતાં તેથી 'ગૌધાવી' અથવા 'ગોધાવી' નામ પ્રચલિત થયું.

ગોધાવી સ્થળેથી આગળ જતાં ગાયો તરસી થવાથી અર્જુને જમીનમાં બાણ મારી જળનું સરોવર ઉપજાવ્યું અને ગાયોએ તેમાંનું પાણી પીધું. એ સ્થળ મોડાસરની ભાગોળમાં બાણગંગા તરીકે આજ પણ ઓળખાય છે. એ સ્થળે એક શિવાલય છે. અર્જુને અંત્રેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના ત્યાં કરેલી કહેવાય છે.

કેશળા નજદીક એક ભીમકુંડું છે. એને માટે એવી દંતકથા છે કે—ભીમસેને જીમુતમલ્લ સાથે જ્યારે મલ્લયુદ્ધ કર્યું ત્યારે જીમુત નાઠો અને

વીરમ! તેં મૂર્ખાઈ કરીને એક વાણીઆને સતાવ્યો છે તેથી મારો ગુસ્સો ઘણોજ વધી ગયો છે. ગુજરાતમાં અગાઉ મહારાણી મીનલદેવીના સમયમાં ધવલગૃહમાં મલાવ તળાવનો ન્યાય* અમર થઈ ગયો છે. આજ હું તેજ શહેરમાં બીજો અમર ન્યાય કરૂં છું. તું મારો પુત્ર છે. સગપણનો સંબંધ હું આ સિંહાસનેથી વિસરી જઉં છું. તેં વાણીઆની અન્યાયી અદેખાઈ કરી છે. તેને મારી નાંખવા યત્ન કર્યો છે. તારા જેવા ઉદ્ધત–અવિચારીને હાથે મારી રાંકડી પ્રજાના બૂરા હાલહવાલજ થાય. તને અહીં રાખવામાં જોખમ છે. તેથી હું તને ફરમાવું છું કે, આજ મધ્યરાત્રિએ તારે આ શહેર છોડીને ચાલ્યા જવું. જા, તારૂં મોં કાળું કર. મારા દરબારમાં તું કદી આવીશ નહીં."

નાસતાં જ્યાં તે મલ્લને પકડી પાડયો ત્યાં બન્નેની બથંબથ્થા દરમ્યાન તેમના પગના ઘસારાથી ખાડો પડી ગયો તે લગભગ એક ઊંડા કુંડા જેટલો પડયો. એ સ્થળને ભીમકુંડ નામ આપવામાં આવ્યું.

ધોળકા નજીક ધનવાડા નામના ગામ પાસે એક સમડીનું ઝાડ હતું. તે ઝાડ ઉપર પાંડવોએ પોતાનાં ધનુષ્ય બાણ સંતાડયાં હતાં. ધોળકાથી થોડેક દૂર આવેલા એક ટેકરાને 'પાંડવ ટેકરી' કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે–પાંડવોને જાહેર થવાના દિવસનું મુહૂર્ત વીતી જાય નહીં તે માટે એ સ્થળે ધૂળનો એક ટેકરો કરીને પાંડવોએ ગુપ્ત વેષ છોડયો હતો અને ધર્મરાજનો કામચલાઉ રાજ્યાભિષેક તે ઉપર કર્યો હતો.

આ દંતકથાઓ કદાપિ ન માનીએ તોપણ ધોળકાથી ઘણે દૂર સુધી અનેક જીર્ણ ખંડેરો અદ્યાપિ જોવામાં આવે છે તેમજ તેમાં શિવાલયોની સંખ્યા ઘણી છે. જેમાં રણમુકતેશ્વર, તાતકાળેશ્વર, ધોળનાથ, નાગનાથ, સિદ્ધનાથ ઇત્યાદિ જૂનાં દેવાલયો છે. તે ઉપરથી તે એક વિશાળ અને દેવાલયોથી ભરપૂર નગર હશે એમ માની શકાય.

મલાવ તળાવની રચના ઉપરથી ધોળકાની પૂર્વકાલીન વિશાળતાને આધાર મળે છે. મહારાણી મીનલદેવીએ જ્યારે તે તળાવ બંધાવવાનો ઈરાદો કર્યો ત્યારે રૈયતનાં મકાનો વેચાતાં લીધાં હતાં અને રાજીખુશીથી કિંમતના

એક ટાંકણી પડે તોયે સંભળાય એટલી નિરવતા દરબારમાં પ્રસરી રહી. ગુર્જરેશ્વરનો પુન્યપ્રકોપ જોતાં દરબારમાંનો કોઈ પણ, કાંઈ બોલી શકયો નહીં. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ, રાજગુરુ સોમેશ્વર, અન્ય અમલદારો, સભામાં વિરાજીત અનેક કવીશ્વરો અને વિદ્વાનો સૌની ચૂપકીદી વચ્ચે કુમાર વીરમદેવ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

બદલામાં લોકોએ તે આપ્યાં હતાં. એ ઉપરથી એમ નિઃશંક માની શકાય કે તે સ્થળે વસ્તી હોવી જોઇએ. માત્ર એકજ જણે મીનળદેવીને પોતાનું મકાન આપવા ના પાડી હતી અને તે એક ગુણિકા હતી એમ ઇતિહાસની નોંધ છે. એ ગુણિકાને કીર્તિલોભ લાગ્યો હતો. તેને મોંમાગ્યું દ્રવ્ય આપવા મહારાણી તરફથી માગણી કરવામાં આવી હતી; છતાં તેણે તે લેવા ના પાડી, એવું કહેલું જણાવવામાં આવે છે કે: "તળાવ બંધાવવાથી મહારાણી મીનળદેવીની જેવી નામના થશે તેવીજ રીતે મારૂં ઘર નહીં આપવાથી મારી નામના થશે." એ ગુણિકાની લાગણીને માન આપીને તેનું ઘર કાયમ રાખીને મીનળદેવીએ મલાવ બંધાવ્યું હતું. મલાવ ગોળાકાર છે, પણ તેની એક બાજુએ ખાંચો રહેલો છે અને એ ખાંચાને લીધે આજ એ કહેવત છે કે: "ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવનો જુઓ."

મલાવ જનવૃન્દની વસ્તી વચ્ચોવચ્ચ બંધાવવામાં આવેલું હશે, એમ એ ઉપરથી માની શકાય છે.

[૨]

વીરમગામનો ગરાસ

વીરધવળના દરબારમાંથી કુમાર વીરમદેવને તેની ઉચ્છૃંખલ-તાને લીધે ક્રોધથી રાણાએ કાઢી મૂક્યો. તે વખતે ત્યાં અભંગ શાન્તિ પ્રસરી રહી. રાણાએ પોતાના પુત્રનો વાંક જોઈને તેને શિક્ષા કરવામાં લગીરે પક્ષપાત કર્યો નહીં, તેથી સૌનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં; રાણાના ઉજ્જવલ ન્યાય માટે સર્વને માન ઊપજ્યું, પરંતુ ઘણાના મનમાં વીરમદેવ પ્રત્યે દયાની લાગણી ઉદ્ભવી. ગમે તેમ પણ તે એક રાજપુત્ર છે; તેના પર હવે રાણો દયાભાવ રાખીને તેનું આજ સુધીનું વીતેલું વૈભવી જીવન તેને પુનઃ ભોગવવા દે, તો ઘણું સારૂં—એવી લાગણી દરબારમાંના જે કેટલાકને થઈ તે જાહેર રીતે વ્યક્ત કરનાર સૌથી પહેલા અગ્રેસર રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવ થયા. વીરધવળના ક્રોધ વખતે જો કોઇ પણ તેને કાંઈ કહી શકે તો તે બે વ્યક્તિઓ જ તેના દરબારમાં હતી:—૧. રાણાની બાલ્યાવસ્થામાં એને સદ્‌શિક્ષણ આપનાર રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવ અને (૨) રાણાના હિતમાં સદાયે તત્પર રહેનાર પરાક્રમી સચીવ વસ્તુપાળ.

વિદ્યા અને બુદ્ધિના ભંડારસમા સોમેશ્વરદેવે પોતાના આસનેથી ઊઠી કહ્યું: "રાજેન્દ્ર! આજના બનાવમાં એક સુદક્ષ અને પરમ

પ્રજાવત્સલ ભૂપતિસમા આપ દીપ્યા છો. ન્યાય તોળતાં સગપણના બંધનને લવલેશ પણ આડું આવવા ન દે, એવા નૃપેન્દ્રો ભૂમિતલમાં આજ કોઈ જ નથી, પરંતુ આપ એકલા જ છો, એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. એક બાજુ પ્રાણ બચાવવા મથતા આ કંપતા થરથરતા વણિકને મેં જોયો અને બીજી બાજુ ક્રોધથી ફુંફાડા મારતા રાજપુત્રને જોયો ત્યારથી જ નિઃસંદેહ મેં માની લીધું હતું કે–રાજપુત્રને એની અવળી મતિનો ઉગ્ર દંડ આજ મળશેજ. સકળ સભાએ પણ જરૂર એમ કલ્પી લીધું હશે. મહેન્દ્ર! આપે અમારી કલ્પના ખરી પાડી છે. न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीरा એ પંક્તિ સત્ય ઠરાવી છે."

આ સાંભળી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે કહ્યું: "મને આજના ન્યાયથી સારંગધરપદ્ધતિનો એક શ્લોક યાદ આવે છે એ આ છેઃ—

"उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वन् लघून्वर्धयन्
अत्युच्चान्नमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान् ।
क्रूरान्कंटकिनो बहिर्निरसयन् म्लानान्पुनः सेचयन्
मालाकार इव प्रपंचचतुरो राजा चिरं नंदति ॥"

સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: "મારાથી તો સહસા એમ કહેવાઈ જવાય છે કેઃ

'महाराज श्रीमन् जगति यशसा ते धवलिते
पयः पारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।

ભાવાર્થઃ—ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફૂલ વીણતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલને નમાવતા, નમી ગયેલાને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલાને જુદા પડતા, ક્રૂર તથા કાંટાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમાઈ ગયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની પેઠે ચતુર રાજા ઘણા કાળ સુધી સુખ ભોગવે છે.

कपर्दी कैलासं करिवरमभौमं कुलिशभृत्
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना ॥

મહારાજ ! શ્રીમન ! તમારી કીર્તિથી જગત એટલું બધું ધોળું થઈ ગયું છે કે પરમપુરૂષોત્તમ શ્રી વિષ્ણુ સમુદ્રના જળને શોધે છે; કપાલમાલા ધારણુ કરનાર શ્રી શિવજી કૈલાસને શોધે છે; વજ્ર ધારણુ કરનાર ઇન્દ્ર દિવ્ય હાથી ઐરાવતને, રાહુ ચન્દ્રને અને કમળના આસનવાળા બ્રહ્માજી હંસને શોધે છે; પણ તે તમામ શ્વેત હોવાથી કોઈને તે જડતાં નથી ! આવી નિર્મળા શ્વેત કીર્તિ પ્રસારનાર હે નરેન્દ્ર વીરધવળ ! અત્યારે એવો પ્રાતઃકાળ છે કે જેમાં સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી ચન્દ્ર અસ્ત થઈ ગયો છે; અંધકારનો નાશ થઈ ગયો છે; તારાઓ ઝાંખા પડી ગયા છે; દીવાઓ શોભતા નથી. જેમ વિનય વિનાના ઉચ્છૃંખલો આપના દરબારમાં શોભ્યા નથી તેમ ! એ આપની ઉજળી સ્થિતિમાં હું આપને પયોધિ-અંભોધિની ઉપમા આપ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. મહાસાગરને રત્નાકર કહ્યો છે. તે અમૃતનું સ્થાનક કહેવાય છે તેમ તેનામાં વિકાળ જળચરો અને જીવજંતુઓ પણ વસે છે; વિષ પણ તેમાં છે છતાં શેષશાયી ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ તેમાં સમુદ્રપુત્રી લક્ષ્મીજી સહિત ઉદારતાથી વાસ કરી રહ્યા છે; એ વિશાળ વારિનિધિ પાસેથી દૂર દૂરના આકાશપટમાંનાં વાદળાંઓ જળ લઈ પૃથ્વીપર વરસી પ્રાણીમાત્રને જીવાડે છે; એ રત્નાકરે પૂર્વે ઈન્દ્રના ભયથી કંપેલા પર્વતોને આશ્રય દીધો હતો; એ રત્નાકર સમા આપના વિશાળ અને ઉદાર હૃદયમાંથી ક્રોધનું નિવારણ કરી આપની મહાવિખ્યાત શાન્તિને આપ પુનરપિ ધારણ કરો. સમુદ્રને માઝા મૂકવી ઘટે નહીં. સમુદ્રને પ્રલય-કાળ રચવો છાજે નહીં."

પંડિત સોમેશ્વરની વાગ્ધારાથી વીરધવલના મુખ પર કાંઈક

શાન્તિનાં ચિહ્નો જણાયાં. એ જોઈને પોતાની હરોળમાં બેઠેલા કવીશ્વરો તરફ સોમેશ્વરદેવે જોયું.

કવિ અરિસિંહ બોલ્યો:

कुमुद्वनमुपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं
त्यजति मुदमुलुकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां ह्रो विचित्रो विपाकः ॥[1]

બીજો કવિ અમરચન્દ્રસૂરિ બોલ્યો:

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना
माविष्कृतारुणपुरः सरमन्यतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ [2]

ત્રીજો કવિ કમલાદિત્ય બોલ્યો:

दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलंकितोऽपि
मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि ॥

---

૧. ભાવાર્થ:—ચન્દ્રકમળોનું વન શોભારહિત થાય છે; સૂર્ય કમળવાળો બાગ શોભાયુક્ત દેખાય છે; ઘુવડ આનંદ તજે છે; ચક્રવાક પક્ષી પ્રીતિવાળું થાય છે. સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચન્દ્ર અસ્ત થાય છે. ઓહો! હતવિધિની ક્રીડાનું કેવું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે!

૨. ભાવાર્થ:—એક તરફ ઔષધિઓનો નાયક ચન્દ્ર અસ્તાચળના શિખર પર જાય છે–અસ્ત પામે છે; બીજી તરફ સૂર્યે પોતાના સારથિ અરૂણને આગળ કર્યો છે. આ પ્રમાણે બે તેજના એકી વખત અસ્ત અને ઉદયથી લોકો પોતાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓમાં જાણે નિયમિત થયા છે. અને અસ્તોદયનો મહાન્ નિયમ તેમના ખ્યાલમાં આવ્યો છે.

चन्द्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति
नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यात् ॥

વીરધવળને કવિઓના આ અન્યોક્તિ–વિલાસ સાંભળી હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું: "કવીશ્વરો! અન્યોક્તિઓમાં અને શબ્દાર્થોમાં તમારી પ્રવીણતાને કોઈ પહોંચી શકે તેમ નથી, એ ખરૂં કહેવામાં આવે છે. ગુરુદેવે મને ખૂબ ઉપમાઓ સમર્પી દીધી. વીરમને કોઈએ ચન્દ્રની ઉપમા આપી; કોઈએ વીરધળને અથવા મને સૂર્યની ઉપમા આપી; કોઈ એ ચન્દ્રના દોષો કબૂલ્યા પણ આશ્રિતોના દોષ વિસરવા કહ્યું. તમારી અલંકારિક વાણીમાંથી ગર્ભિત રીતે એ સૂચન થાય છે કે–મારા ચૂકાદાને તમે વખાણો છો; પણ તે સાથે દયાભાવ દાખવવા મને સૂચવતાં તમે વાણીવિલાસ કર્યો છે. તમારા સત્સમાગમનું ઋણ સ્વીકારી હું કદાચ તેમ કરૂં તોપણ આ વાદી વણિક શેઠની મરજી જાણ્યા વિના તો નહીં જ. મારા નિર્ણયથી એ પીડિતને સંતોષ થયો કે નહીં એ મારે જાણવું જોઈએ."

"મહારાજ!" ખેમચંદે હાથ જોડીને તરત જ કહ્યું: "આપે મને જીવતદાન દીધું છે અને કુમારથી બચાવ્યો છે, એટલુંજ મને તો ખૂબ સંતોષ આપનારૂં થઈ પડયું છે. મારે તો, કૃપાળુ, ફક્ત મારો જીવ ઉગારવો હતો. કુમારને સજા થાય, અથવા મારે લીધે એમને દુ:ખ પડે એવી મારી ઈચ્છાજ ન હતી. જો મારી વિનતિ માનો તો, આપ કૃપા કરીને કુમારશ્રીને માફી આપો."

ભાવાર્થ:—ચન્દ્ર દોષનો આકાર છે. દોષની ખાણ છે; વાંકો છે; કલંકિત છે; મિત્રને અસ્તને સમયે ઉદય પામે છે તેમ છતાં ચંદ્ર શિવને વહાલો છે કારણ દોષા એટલે રાત્રિએ પ્રકાશે છે; તેનું કલંક ખરૂં પણ હરણ જેવું અને તે કયારે ઉદય થાય છે કે જ્યારે તેનો મિત્ર સૂર્ય તેનું કામ પૂરૂં કરે છે ત્યારે જગતને પ્રકાશ આપવાનું કામ તે કરે છે. શિવને તેથી તે વહાલો લાગે છે. માટે આશ્રિતો વિષે સ્વામીએ ગુણદોષનો વિચાર કરવો જોઇતો નથી.

"નહીં" વીરધવળે કહ્યું: "એને કરેલી શિક્ષા તો હવે ફેરવી શકાશે નહીં! પણ એ અમુક જ સ્થળે રહે અને ત્યાંથી ખસે નહીં તે માટે એને એક ગામ ગરાસ તરીકે આપવા હું ફરમાવું છું. મંત્રીશ્વર! કિયું ગામ આપવું અને કયાં આપવું; એ તમે નક્કી કરજો."

વસ્તુપાળે કહ્યું: "કર્ણાવતી નજીક સારી આવકનું એક ગામ મને ઠીક લાગે છે."

"એનું નામ શું છે?" વીરધવળે પૂછયું.

"હાલ એનું કાંઈ નામ નથી—"

"મારી વિનતિ છે કે, જ્યારે કુમારશ્રીને એક ગામ આપવા આપ કૃપા બતાવો છો" સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: "ત્યારે તે ગામને તેમના મોભા પ્રમાણે રોનકદાર બનાવવા થોડુંક ખર્ચ કરવા પણ કૃપા કરવી. વળી વાદી વણિકના અંતરમાં હવે કટૂભાવ રહ્યો ન હોવાથી કુમારશ્રીની કીર્તિને ખાતર એ ગામનું નામ વીરમગામ પાડવું; એવી મારી વિનતિ છે."

"શિષ્ય તરફ ઉત્કટ પક્ષપાત!" વસ્તુપાળે હસતાં હસતાં ટીકા કરી.

"હું ધારૂં છું કે, તે અન્યાયી નથી." પંડિતે કહ્યું:

"બેશક નહીં જ. હું આપની વિનતિને અનુમતિ આપું છું. અને રાણાશ્રીને તેમાં લગીરે વાંધો નહીં હોય એમ માનું છું." વસ્તુપાળે જવાબ દીધો.

"અસ્તુ." વીરધવળે ટૂંકમાં પતવ્યું, અને આજના બનાવથી પુત્ર–વિયોગ વહોરવો પડયો હોવાને પરિણામે ખિન્ન થતાં તેણે દરબારનું વિસર્જન કર્યું.

દરબારમાંથી રાણો વિદાય થતાં બીજાઓ પણ વેરાવા માંડતા

હતા. તે વખતે નાગેશ્વરને વીશળદેવે રોક્યો અને કહ્યું: " તારી તલવાર તેં માપેલી છે કે ?"

" તે એટલી બધી લાંબી છે કે હું તે માપી શક્યો નથી !"

" બુઠ્ઠી છે કે ?"

" આજ સવારે જ તે સાફ કરતાં કરતાં મને તેનો આ સ્વાદ મળ્યો છે ! જુઓ, જુઓ." એમ કહીને નાગેશ્વરે પોતાના જમણા હાથનો અંગૂઠો બતાવ્યો. તેના પર પાટો બાંધેલો હતો એમ જોઈને વીશળદેવે સ્મિત કર્યું અને કહ્યું: " મલાવ તળાવને આરે રાતના નવ વાગે વીરમગામના ધણીનું તારી તલવાર સાથે તને નિમંત્રણ છે."

" અહો ! મારું પરમ ભાગ્ય !" નાગેશ્વરે આશ્ચર્યના ઉદ્દગારો કાઢ્યા: " પણ—"

" શું ?"

ધીમા સ્વરે નાગેશ્વરે વીશળદેવના કાનમાં કહ્યું: " જો. દ્વન્દ્વ-યુદ્ધનો પ્રતિબંધ કરવા કોઈ આવી પહોંચે નહીં, એની કાળજી રાખવી પડશે. મંત્રીશ્વર ઘણું ખરું ગુપ્ત વેષે નગરચર્યા જોવા નીકળતા રહે છે—"

" એનો બંદોબસ્ત થઈ રહેશે." એમ કહી વીશળદેવ તેનાથી છૂટો પડ્યો.

[૩]

દ્વન્દ્વ-યુદ્ધની શરત

"મહારાજ !" એક દૂતે મંત્રી વસ્તુપાળ આગળ આવી નમન કરતાં કહ્યું: "કુમાર વીરમદેવના સૈનિકો બજારમાં એક લુહારની દુકાને પોતાનાં હથીઆરો સજાવે છે."

"તેઓની કાંઈ વાતચીત?" શાન્ત મુદ્રાથી વસ્તુપાળે પૂછ્યું.

"તેઓ માંહોમાંહે એમ કહેતા સંભળાયા છે કે–મલ્લાવને આરે આજે થનાર દ્વન્દ્વ–યુદ્ધમાં જો કુમારને એ નાગર જરાક પણ ઘાયલ કરે તો આપણે એકદમ તેના પર હુમલો કરીને તેને ઠાર મારવો."

"નાગર કોણ?"

"એ ન સમજાયું, મહારાજ! પણ આજે રસ્તામાં વીશળકુમાર અને નાગેશ્વરે પેલા વણિક શેઠને મદદ કરી હતી અને વણિકને દરબારમાં નાગેશ્વર લાવ્યો હતો, તે ઉપરથી અનુમાન—"

"બરાબર." વસ્તુપાળે કહ્યું: "નાગેશ્વર નાગર જ્ઞાતિનો છે. રાજગુરુ સોમેશ્વરનો તે શિષ્ય છે અને બન્ને કુમારો ભેગું તે પણ રાજગુરુ પાસે શિક્ષણ લે છે. વીશળ અને વીરમને કદી બનતું નથી. આજના પ્રસંગમાં વણિકનો પક્ષ વીશળના મિત્રે કર્યો તેથી વીરમના

સૈનિકો તેના પર ગુસ્સે થયા હશે. એનો બચાવ કરવો જોઈએ. વારુ; તું જા; હું બંદોબસ્ત કરીશ. ”

દૂતના જવા પછી દ્વારપાળે મંત્રીને ખબર આપ્યા કે–“ કુમાર વીશળદેવ મળવા માગે છે. ”

“ કૈંક નવું જાણવાનું ! ” એમ સ્વગત કહીને મંત્રીએ તેને આવવા દેવા દ્વારપાળને કહ્યું.

વીશળદેવ આવી લાગતાં મંત્રીએ પોતાના સ્થાન પરથી ઊઠીને તેને આલિંગન કર્યું અને આદરમાનથી એક ગાદીએ બેસાડ્યો.

“ મુરબ્બી, ” વીશળદેવે કહ્યું, “ મલાવ આગળ બે જણને આજે દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ ખેલવાનો પરવાનો જોઇએ છે. ”

મંત્રીને દૂત જે સમાચાર આપી ગયો હતો તેને આધારે તેમના ખ્યાલમાં આવી ગયું કે–શી વસ્તુસ્થિતિ છે.

તેમણે કહ્યું : “ એવો પરવાનો આપવા હું ના પાડું છું. ”

“ તો પિતાજીને કહેવડાવી દેજો કે, પોતાના બીજા પુત્રનું મોં પણ આવતી કાલે સવારે તેઓ નહીં જોઈ શકે. ”

“ એટલે ? ”

“ એકને દેશવટો. બીજાનો દેહપાત ! ”

“ વીશળકુમાર ! ” મંત્રીએ કુમારનો ખભો પકડીને કહ્યું : “ તું મારે મન કોણ છે, એ જાણે છે ? ”

“ એક નાદાન બાળક. ”

“ નહીં. વીશળ, મારી મહાન આશાઓનો તું એક સ્થંભ છે. મારે તને ગુર્જરેશ્વર જોવો છે–મહાગુજરાતનો મહારાજાધિરાજ જોવો છે. ”

“ મારા પૂજ્ય પિતાજી એ પદ સુખેથી ધારણ કરી શકશે. ”

"નહીં, તારા મહાન પિતાશ્રી સંબંધે મારું એ સ્વપ્ન ફોકટ નીવડયું છે. ગઈ પંચમી તિથિનો પ્રસંગ તું વિસર્યો નહિ હોય એમ માનું છું."

"કિયો પ્રસંગ?"

"મેં અને રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવે રાણાજીને 'મહારાજા' પદ ધારણ કરવા વિનતિ કરી હતી તે પ્રસંગ."

"હા. યાદ આવ્યો." વીશળે કહ્યું: "પણ એમાં શું? એ તો હમણાં પિતાજીએ ના પાડી છે પણ થોડાક દિવસ પછી જરૂર હા પાડશે."

"તું ભૂલે છે. કુમાર!" મંત્રીએ કહ્યું: "તેઓશ્રી હવે કદી 'મહારાજા'પદ નહી લે. કુમાર, ભરદરબારમાં એમણે ના પાડયા પછી મેં પુનઃ એમને ઘણી વખત સમજાવ્યા છે; પણ છેવટે એમણે એક શ્લોક કહી મને ચૂપ કરી દીધો છે. તે શ્લોક આ હતો:—

आजित्वा सार्णवामुर्वि मनि विविधैर्मखैः ।
अदत्वाचार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥[1]

"કુમાર!" વસ્તુપાળે વીશળનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: "એ કીર્તિમાન નૃપાળે અનેક દેશો જીત્યા; અનેકને દાન દીધાં; અનેક પરાક્રમો દાખવ્યાં; છતાંયે 'મહારાજા' પદ લેવા ના પાડીને મારું સ્વપ્ન છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું છે, અને હવે આજ હું તેના જેવા જ તેના પુત્રના મુખથી સાંભળું છું કે-તે દેહપાત કરશે! શું મારું સ્વપ્ન મિથ્યા જ રહેશે?"

"હું મારા પિતાજીની ચરણરજને બરાબર પણ નથી."

---

૧. ભાવાર્થ:—સમુદ્ર પર્યંત જીત્યા વિના, વિવિધ યજ્ઞ કર્યા વિના, યાચકોને દાન આપ્યા વિના, હું રાજા કેમ થાઉં? મારાથી રાજા ન થવાય!

" એ કહેવું તારી સલુકાઈ સૂચવે છે. પણ આ વૃદ્ધ આંખને તારો ઓછો પરિચય નથી. તું ઘોડિયામાં હતો ત્યારથી અત્યાર સુધી મેં તને જેમ પારખ્યો છે તેમ તારા ભાઈને પણ પારખી લીધો છે. તમો બેમાંથી મારે મન તારા પિતાને લાયક પુત્ર તુંજ છે."

" મુરબ્બી, શા માટે મારી આટલી બધી પ્રશંસા કરીને મને છાપરે ચઢાવો છો ?"

" કારણ; વીરધવળના તમામ અંશ વીશળદેવમાં મેં જોયા છે. જે દઢતા, અડગતા, ક્ષાત્રવટ, પરાક્રમીપણું, ઔદાર્ય અને પ્રજા-વત્સલતા વીરધવળમાં છે તે રજેરજ, કુમાર, તારામાં ઊતર્યાં છે અને તેથી મારી ભાવી આશાઓની ઈમારત મેં તારા વડે રચવા પાકો ઠરાવ કર્યો છે. "

" એ બાબતો મારે પિતાજીની હયાતીમાં અને આપ મુરબ્બીની છાયામાં વિચારવાની શી જરૂર ?" વીશળદેવે કહ્યું: " હું તો મારી આજની આશાનો વિચાર કર્યા કરૂં છું. મારે એક દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ માટે પરવાનગી જોઈએ છે. તે આપો-નહીંતર હું દેહપાત કરીશ."

" શી ગાંડી વાત કરે છે ? તારા મિત્ર નાગેશ્વરને દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવાનું છે તે માટે તું દેહપાત કરીશ ?"

" આપે કેવી રીતે જાણ્યું કે-નાગેશ્વર દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ ખેલનાર છે ?"

" હું માત્ર એજ જાણું છું, એમ નથી. હું એ પણ જાણું છું કે-વીરમદેવ વણિક ખેમચંદ પાછળ ધસ્યો જતો હતો ત્યારે તેને રોકનાર તું હતો. તારી સાથે એ તારો નાગર મિત્ર હતો. વણિકને આશ્રય આપી તારા મિત્ર મારફત તેં દરબારમાં મોકલાવ્યો હતો અને પછી તેં અને વીરમદેવે મસલત કરી હતી. કુમાર ! તારા મિત્રનું આજે આવી બન્યું. વીરમના સૈનિકોને હાથે તે જરૂર કપાઈ મરવાનો. "

"જો એમ થાય તો આપના મંત્રીપદ દરમ્યાન એ લાંછન છે."

"એ લાંછન અટકાવવા માટે જ દ્વન્દ્વ-યુદ્ધનો પરવાનો આપવા હું ના પાડું છું."

"પણ મારૂં વચન મિથ્યા થાય તો હું અવશ્ય દેહપાત કરવાનો. મેં બાયલાપણું બતાવ્યું એવું મારા વિષે હું કલંક વહોરી શકું નહીં."

"તારૂં બાયલાપણું શી રીતે ? નાગેશ્વર દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ ન કરે તેમાં તું બાયલો કેવી રીતે ઠરે ?"

"મુરબ્બી, વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ માટે ભાઈએ પહેલાં મને નિમંત્રણ આપ્યું હતું; પરંતુ મારા માજ્યા સાથે તેમ કરવા મેં ના પાડી; જો તેને ખૂબ ક્રોધ વ્યાપ્યો હોય તો તે શમાવવા મેં તેને તત્કાળ મારો વધ કરી નાંખવા વિનતિ કરી; મારી તલવાર દૂર ફેંકી; મારૂં મસ્તક તેની આગળ ઝુકાવ્યું-"

"ધન્ય, ભાવી ગુર્જરેશ્વર ! આવું મહાન્ અંતઃકરણ તમો એમાંથી તું જ બતાવી શકે. તેનામાં એનો રજ માત્ર અંશ નથી."

"છતાં એ મારો માડીજાયો છે. અને તેની ઇચ્છા મારી ક્ષાત્રવટને શોભે તે રીતે પાર પાડવી જોઇએ. જ્યારે મેં તેને મારો વધ કરવા કહ્યું ત્યારે તેણે મારે બદલે નાગેશ્વર સાથે યુદ્ધ કરવા માગણી કરી. મેં એ માગણી તરત સ્વીકારી. કહો મુરબ્બી, જો હવે મારા સ્વીકાર મુજબ નાગેશ્વર તેની સાથે ન લડે તો મારો વટ જાય કે નહીં ? હું પરવાનગી વિના નાગેશ્વરને નથી લડવા દેવા માગતો. આપ પરવાનગી નહિ આપો તો હું દેહપાત કરીશ અને નાગેશ્વરને પણ તેમ કરવા ફરજ પાડીશ."

વસ્તુપાળ ક્ષણભર આશ્ચર્ય સહિત વીશળદેવ તરફ જોઈ રહ્યા બાદ બોલ્યો: "કુમાર, મારૂં ભાવી સ્વપ્ન ખરૂં પડશે એવું મને

સાફ સાફ દેખાય છે. જા, દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ માટે હું પરવાનગી આપું છું, પણ તે એક શરતે-"

"શરત? એમાં વળી શી શરત?—"

મંત્રીશ્વર શરત કહેવા તૈયાર થતા હતા એટલામાં એક દૂત આવીને મંત્રીશ્વરને નમન કરીને ઊભો રહ્યો. વીશળદેવ સાથેની વાત પડતી મૂકીને મંત્રીશ્વરે દૂતને પૂછ્યું: "કેમ શા સમાચાર છે?"

"કર્ણાટકની રાજકુંવરી આપણા શહેરમાં આવી છે."

"શા માટે?"

"તે દેશાટને નીકળી છે. ગુજરાતનાં વિખ્યાત નગરોની મુલાકાત લેતી લેતી અહીં આવી છે."

"એની સાથે રસાલો છે કે?"

"પુષ્કળ છે."

"રાજમહેમાનમંદિરમાં રાજવંશી વિભાગમાં એને ઉતારો આપવા માટે પ્રબંધ કરાવ અને—" ઘડીભર વીશળદેવ સામે જોઈને પાછું દૂતને સંબોધીને મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "સરભરા ખાતાના અધિષ્ઠાતાને મારો હુકમ પહોંચાડ કે-તે કુંવરીને શહેરની તમામ જગ્યાઓ બતાવીને વનશ્રીની શોભા નિહાળવા માટે બરાબર રાતના ૯ વાગે નગર બહાર 'પાંડવ-ટેકરી' આગળ લઈ જવી."

"જેવી આજ્ઞા." એમ કહી દૂત વિદાય થયો; એટલે મંત્રીશ્વરે મોં મલકાવી વીશળદેવને કહ્યું: "દ્વન્દ્વ-યુદ્ધની શરત કહું કે? સાંભળ-"

તેમના મુખમાંથી શી શરત નીકળે છે, એ સાંભળવા વીશળદેવ આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો.

"તારે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધને સમયે હાજર રહેવું નહીં." વસ્તુપાળે વીશળદેવને દ્વન્દ્વ-યુદ્ધની શરત કહી.

એ સાંભળી વીશળદેવ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું : "ત્યારે નાગેશ્વરનો સાથીદાર કોણ રહેશે?"

"એ તેને ફાવે તે બીજા કોઇને પસંદ કરે અથવા તો તું તેને એવો સાથીદાર નક્કી કરી આપજે."

"આપનો હેતુ આમ કરવામાં શો હશે, એ સમજાતું નથી."

"મારો હેતુ તારા લાભમાં છે એટલું જ કહું તે ઉપર વિશ્વાસ રાખ."

વીશળદેવ તેની પાસેથી જવા ઊઠયો. વસ્તુપાળે તેને કહ્યું : "કર્ણાટકની રાજકુંવરી આપણા શહેરની મુલાકાતે આવી છે, તેની આગતાસ્વાગતામાં તું રહીશ તો રાજકુટુંબને માટે તે સારૂં દેખાશે."

"ઠીક; બનશે તો તેમ કરીશ." એમ કહી વીશળદેવ વસ્તુપાળને ત્યાંથી વિદાય થયો.

તેના જવા બાદ થોડીક વારે એક દૂત વસ્તુપાળ પાસે આવ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે, કુમાર વીરમદેવ સાંઢણી પર સવાર થઇને અણહીલવાડ તરફ ગયા છે."

દૂતને વિદાય કરી વસ્તુપાળ સ્વગત બોલ્યો: "દાદાની ઓથ લેવા ગયો હોય એમ લાગે છે. પણ મેં તેને ક્યારનોયે ખરીતો મોકલી આપ્યો છે અને તેમાં વીરમનાં ઉદ્ધત લક્ષણો વર્ણવીને રાણાશ્રીએ તેને આપેલો દેશવટો તદ્દન વાજબી જણાવ્યો છે. ત્યાંથી એને કોઈ જાતનું ઉત્તેજન મળશે નહીં. તે સાંઢણી પર ગયો છે એટલે રાત્રિના ૯ પહેલાં પાછા ફરવાનો તેનો ઈરાદો લાગે છે. એ ઈરાદો પાર ન પડે અને દ્વન્દ્વ–યુદ્ધને બદલે નાગેશ્વરની કતલ થઇ ન જાય તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ."

આમ કહીને મંત્રી તરત જ પોતાના મકાન બહાર નીકળ્યો.

જે વેળા રાત્રિના નવનો શુમાર થવા આવ્યો તે વેળા રાજ્યના લશ્કરીઓની એક ટુકડી શહેરમાંથી પસાર થઈ. તેમાંના આશરે ૨૫ લશ્કરીઓ મલાવને આરે આવીને પહેરો ભરવા મંડયા

અને એટલી જ સંખ્યાના લશ્કરીઓ શહેરના મુખ્ય દરવાજા બહાર ઊભા રહીને પહેરો ભરવા લાગ્યા.

દ્વન્દ્વ–યુદ્ધનો ઠરાવેલો સમય થતાં નાગેશ્વર પોતાના સાથીદાર સહિત મલાવને આરે આવી પહોંચ્યો. લશ્કરીઓને ત્યાં પહેરો ભરતા જોઇ તેણે પોતાના સાથીદારને કહ્યું: " મંત્રીશ્વરે યુદ્ધની રજા આપ્યા પછી આ શું? આ બધા રાજસૈનિકો અહીં કેમ પહેરો ભરતા હશે? "

" તેઓને પૂછીએ. " એમ કહીને તેનો સાથીદાર સૈનિકો આગળ ગયો. એ એક ક્ષત્રિય હતો. એની કાયા પહાડી હતી. તેણે પોતાના શરીરે સાદો સ્વચ્છ શ્વેત પોષાક ધારણ કર્યો હતો. તેણે માથા ઉપર એક કીંમતી સાફો વીંટયો હતો. એની કમ્મરે એક પટો હતો. તેમાંથી એક તલવાર લટકતી હતી. તેમાં એક જમૈયો ખોસેલો હતો. તેના હાથ ઉપર એક કીંમતી શાલ ઝુલતી હતી. લશ્કરીઓ નજદીક તે જવા લાગ્યો એટલે તે ટુકડીના વડાએ જરા આગળ આવીને પડકાર કર્યો: " કોણ છે એ? તળાવની દશ વાર નજદીક આવવાની મનાઈ છે! "

" મામા સિંહને પણ? " તે આગળ વધતા પહાડી કાયાના ક્ષત્રિયે પ્રશ્ન કર્યો.

" મામાશ્રી? આપ ત્યાંજ ઊભા રહો. હું આપની પાસે આવું છું. "

તે અમલદાર તેની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું: " કર્ણાટકનાં રાજકુંવરી અત્યારે આ સ્થળ જોવા પધારવાનાં છે એટલે મંત્રીશ્વરે અમને અહીં પહેરો ભરવાનું કામ સોંપ્યું છે. "

" મારે એટલુંજ જાણવું હતું, એમ કહી મામો સિંહ નાગેશ્વર પાસે ગયો. મામા સિંહનું આખું નામ સિંહદેવ હતું. કુમાર વીશળદેવની માતા રાણી મહિષી અથવા સત્નાળીનો ભાઈ હોવાથી તે વીશળદેવનો મામો થતો હતો. વીશળદેવને નાગેશ્વરના સાથીદાર

તરીકે દ્વન્દ્વ–યુદ્ધમાં હાજર રહેવાની વસ્તુપાળે મનાઈ કરી એટલે એણે પોતાને બદલે મામા સિંહને નાગેશ્વરની મદદે રહેવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેથી તે તેની સાથે આ સ્થળે આવ્યો હતો. તેણે સૈનિકોનો મલાવ તળાવને આરે હાજર રહેવાનો હેતુ જાણીને નાગેશ્વરને કહેતાં નાગેશ્વર નિરાશ થઈ ગયો. તેણે પૂછયું: "ત્યારે તો આપણી ઇચ્છા પાર નહીં પડે. હવે શું કરવું?"

"થોભવું અને જોવું. પણ વીરમ કે તેનો કોઈ પક્ષકાર હજુ સુધી અહીં કેમ જણાતો નથી?"

"મને પણ એજ આશ્ચર્ય થાય છે. હું તો ધારું છું કે–એણે યુદ્ધનું નિમંત્રણ તો અવિચારીપણે કરી દીધું; પણ પાછળથી જરૂર ડરી ગયો હશે!"

"ના. ના. એમ ન બને. એ કાંઈ એવો ડરકણ નથી."

"આપના કરતાં મને તેનો વધુ પરિચય છે. કારણ કે રાજગુરુ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા અમે સાથે જ શીખ્યા છીએ ને? ઘણી વાર મેં એને આવાં નકલી યુદ્ધમાં હાર આપી છે. એટલે મારી તલવાર-બાજીની તે શેહ ખાઈ ગયેલો છે."

તે આમ બોલતો હતો એટલામાં તેના પગ પાસે એક તીર આવીને પડયું. તરત સિંહમામાએ કેડેથી તલવાર કાઢી અને આમ-તેમ જોયું. લશ્કરીઓ સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં જણાયું નહીં. નાગેશ્વરે તે તીર ઉઠાવ્યું. તેના પર એક ચિઠ્ઠી બાંધેલી જણાઈ. તેણે તે ખોલીને વાંચી. તેમાં લખેલું હતું કે: "૯ વાગ્યા સુધીમાં હું આવી ન પહોંચું તો નાગેશ્વરે મારે બદલે મારા સાથીદાર ભાણુદેવ સાથે લડવું. તે વખતસર હાજર રહેશે. લિ. વીરમદેવ."

ચિઠ્ઠી વાંચી તેણે આમતેમ નજર કરી. મામાસિંહે કહ્યું: "અહીં તો નથી દેખાતો ભાણુદેવ ત્યારે દેખાયો કયાંથી આ બાણુદેવ?"

નાગેશ્વરે કહ્યું: "જરૂર તે આટલામાં જ ક્યાંક હશે. હું ધારું છું કે–આપણી સામેથી બાણ આવ્યું માટે તે તરફ તપાસ કરીએ."

"હા. ચાલો." એમ કહી મામો સિંહ આગળ થયો. અને નાગેશ્વર તેની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

મામો સિંહ અને નાગેશ્વર વિશાળ ખુલ્લી જમીન ઉપર પોતાની સામેની દિશામાં કેટલેક અંતરે ચાલ્યા પછી થોડાંક મકાનો અને ઝાડો આગળ તેઓ થોભી ગયા અને તીર ફેંકનાર કોઈ ત્યાં જણાય છે કે કેમ, એ તપાસવા લાગ્યા; એટલામાં બે માણસો એક મકાનને ઓથેથી નીકળ્યા અને તેમની સમીપ આવ્યા.

"કોણ છો?" મામા સિંહે પડકાર કર્યો.

"ભાણદેવ અને સાથીદાર મણિભદ્ર:" તેઓમાંના એકે જવાબ દીધો અને તે બન્ને તેમની નજદીક આવ્યા.

"હોશિયાર! વખત થઈ ગયો છે." નાગેશ્વરે કહ્યું:

"તૈયાર! અમે ક્યારની રાહ જોઈ રહ્યા છીએ."

નાગેશ્વરે પોતાના મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી. મામા સિંહે કહ્યું: "થોભો! લશ્કરીઓ અહીં કદાચ જોઈ જશે તો અટકાવ કરશે. માટે મકાનને ઓથે ચાલો."

તેઓ મકાનની પાછલી બાજુએ ગયા. નાગેશ્વરે કહ્યું: "આપણે યુદ્ધ શરૂ કરીએ તે પહેલાં હું જાણવા માગું છું કે, જે કુમાર સાથે મારે યુદ્ધ કરવાનું છે તેઓશ્રી કોઈ અગત્યના કારણસર આવી શક્યા નથી કે પછી મારી શેહ ખાઈને બહાનું કાઢીને ઘરમાં ભરાઈ પેઠા છે?"

"જબાન સંભાળીને વાત કરો." ભાણદેવે કહ્યું: "રજપૂત કદી લડવાથી ડર્યો સાંભળ્યો છે? કુમારશ્રી વીરમદેવ અગત્યના કારણસર આજ બપોરના અણહીલવાડ ગયા છે. અહીં વખતસર પાછા

આવી શકાય તેથી તેઓ એક અતિ ચપળ ગતિવાળી સાંઢણી પર બેસીને ગયા છે; પણ તેમને અસુર થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે."

"ત્યારે તો લડવાથી ડરીને તે ગયો નથી એ ચોક્કસ." મામા સિંહે કહ્યું: "પણ અજબ જેવી વાત છે કે–અગત્યનું કામ આજે જ ફૂટી નીકળ્યું અને તે પણ એક મર્દને લાજે એવી રીતે કુમારની ગેરહાજરીના કારણ રૂપ થઈ પડ્યું!"

"મામાશ્રી," ભાણદેવે કહ્યું: "તમે બન્ને જણ આક્ષેપો કરવામાં લુલીબાઈ સંભાળતા નથી, એ દિલગીરીની વાત છે. પણ હું ખાત્રી આપું છું કે–કુમારથી રોકાઈ શકાય નહીં એવું જ એ કાર્ય હોવાથી તેઓ ગયા છે."

"વહેમ ઊપજે એવી વલણ બતાવાય અને કામ કિયું એ ચોખ્ખું કહેવાય નહીં ત્યાંસુધી તો અમને શંકા રહેવાની એ ચોક્કસ છે." નાગેશ્વરે કહ્યું.

"કહી દે ત્યારે કે શા માટે તેઓ ગયા છે?" મણિભદ્રે ભાણદેવને કહ્યું,

"સાંભળો." ભાણદેવે કહ્યું: "કુમાર વીરમદેવને આજ મધ્ય-રાત્રિ સુધીમાં આ શહેર છોડી જવાનો હુકમ વીરધવળ મહારાજે કર્યો છે, એ તમે જાણો છો. મહારાજ વીરધવળના પિતાશ્રી લવણ-પ્રસાદ અણહીલવાડમાં ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ પાસે રાજચિન્તાકારી તરીકે રહે છે એની પણ તમને ખબર છે. કુમારશ્રી તેમની પાસે ગયા છે. પોતાનો દેશવટો રદ કરાવવા માટે પોતાના દાદાજીનો હુકમ લાવવાનો તેમનો ઈરાદો છે."

"હાઃ હાઃ ફોકટ ફાંફાં!" નાગેશ્વરે ખડખડાટ હસતાં હસતાં કહ્યું.

"એ ટીકા કરવાનો તને શો હક્ક છે?" ભાણદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

"આ હક્ક !" એમ કહીને પોતાની તલવાર ચમકાવીને તેની અણી નાગેશ્વરે ભાણદેવના ખભાને અરકાડી.

તત્તજ ભાણદેવે પોતાની મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને બંને જણ પટાબાજી ખેલવા લાગ્યા. આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે દરમિયાન નજદીકના ઝાડની ઓથેથી કેટલાક રજપૂતો આવીને તે સ્થળે ઊભા રહ્યા અને યુદ્ધ જોવા લાગ્યા.

"આ શું ?!" મામા સિંહે ત્રાડ નાખીને કહ્યું: "તમે બધા કુમાર વીરમના માણસો છો. તમારે અહીં આવવાનું શું કારણ ?"

"ભલે આવ્યા, તેમનો એક મિત્ર લોહી–લોહાણ થાય તો તેને લઈ જવાની ફરજ તેઓને બજાવવી પડશે !" નાગેશ્વરે ટીકા કરી.

"જોઇશું કે કોણ લોહીલોહાણ થાય છે," આવનાર માણસો-માંનો એક જવાબ વાળ્યો.

મામા સિંહને ચટપટી થઈ. એને શંકા ઊપજી કે–જરૂર આ લોકો નાગેશ્વરનો પ્રાણ લેવાનો પેત રચીને જ આવ્યા લાગે છે. તે ચોંકેલો રહીને દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ જોવા ઉપરાંત આ માણસોની હીલચાલ પણ તપાસતો રહ્યો.

નાગેશ્વર અને ભાણદેવ બન્નેની તલવારો પરસ્પર ટકરાતી રહી; આડાઅવળા કૂદકા મારતા પરસ્પર તેઓ એકબીજાને ઘાયલ કરવા મથતા રહ્યા. મામા સિંહે જોયું કે–બન્ને પોતાની તલવારો કુશળતાથી ફેરવે છે; અને પ્રતિસ્પર્ધીના ઘા ફાવવા દેતા નથી. એક ઊંચો થઈને કૂદીને તલવારનો વાર કરે કે બીજો ચાલાકીથી નીચો વળી પોતાની તલવાર ઊંચી કરી પોતાનાં અંગને બચાવે; એક આડે પડખેથી વાર કરવા જાય કે બીજો તરત જ ચેતી જઈને તે બાજુએ પોતાની તલવાર ધરીને તેના ઘાને રોકે તથા પોતે સરકીને કોઈ જુદી જ બાજુએથી પ્રતિસ્પર્ધી પર ઘા કરે. આમ કેટલોક વખત

તેઓ વચ્ચે પૂરતી સાવધતાથી યુદ્ધ ચાલતાં ભાણુદેવે નાગેશ્વરના જમણા હાથ પર એક ઘા આબાદ લગાવ્યો. નાગેશ્વર કૂદીને બાજુએ થઈ ગયો પણ ભાણુદેવની તલવારે નાગેશ્વરના હાથ પર નિશાન કરવાનો મોકો ન ખોયો. એ જોતાં ભાણુદેવના સાથીદારો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તેઓએ 'શાબાશ' 'શાબાશ' એવા પોકારો પાડી મૂક્યા. ભાણુદેવ ખુશાલીમાં આવી જઈને 'બેશક, બેશક' એમ બોલવા લાગ્યો; પણ દાંત કચકચાવીને નાગેશ્વરને કહ્યું: 'છટ છટ.'

મામા સિંહે નાગેશ્વરને ઉત્તેજન દેતાં કહ્યું: "ફીકર નહીં. એનો ઘા સોયનો તો હવે તારો ઘા શૂળનો!"

"ચોક્કસ." એમ બોલતાં વેંત જ નાગેશ્વરે ભાણુદેવની ખુશાલી દરમિયાનના બેફામપણાનો લાભ લઈ ઘણી સ્ફૂર્તિથી ભાણુદેવની કમ્મરમાં પોતાની તલવારની અણી પેસાડી દીધી. ખૂબ ક્રોધથી તેણે આ ઘા કર્યો હતો. એની તલવારની અણી એટલી બધી ઊંડી પેસી ગયેલી જણાઈ કે ભાણુદેવ અકળાઈને આડો થવા ગયો પણ તે બહાર નીકળી નહીં. ભાણુદેવ અકળાઈને વિવશ થયો ત્યાં તો તેના સાથીદાર મણિભદ્રે નાગેશ્વર પર હલ્લો કરવા પોતાની મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી. તરત જ તેના બીજા સાથીદારોએ પણ તલવારો ચમકાવી.

મામા સિંહથી આ જોઈ રહેવાયું નહીં. તેણે મોટેથી બૂમ મારીને કહ્યું: "આ કાંઈ રણાંગણ નથી. એકની સામે ફક્ત એકને જ લડવાનું છે. બીજાઓ વેગળા રહો."

"હવે એ વખત વહી ગયો. ભાણુદેવજીને ઘાયલ કરનારનું મોત નીપજાવ્યા સિવાય અમે રહેનાર નથી." એમ કહી મણિદેવે નાગેશ્વર ઉપર તલવાર ઉગામી; પણ મામા સિંહે ચપળતાથી પોતાની તલવારથી મણિભદ્રના હાથ પર એવો તો જબ્બર ઘા કર્યો કે તરત જ મણિભદ્ર "ઓહ" કહેને દૂર ઉથલી પડ્યો.

નાગેશ્વરની તલવાર એ વેળા ભાણદેવની કમ્મરમાંના ઘામાંથી બહાર નીકળી. ભાણદેવને ઘા સખ્ત હતો. તે જમીન પર પટકાઈ પડયો.

"બસ; આપણી જીત થઈ; કુમાર વીરમ હાર્યો!" નાગેશ્વરે પોકાર કર્યો.

"નહીં. અમે કુમાર વીરમના સામંતો મોઝૂદ છીએ. કુમાર વીરમની હારનો ઢંઢેરો પીટનારાઓને અહીંથી અમે જીવતા જવા દઈશું નહી." એવો સામો જવાબ વાળીને વીરમના સાથીદારોમાંના એક નાગેશ્વર પર હલ્લો કર્યો અને બીજાઓએ મામા સિંહ પર હલ્લો કર્યો.

"આવો, આવો, તમને પણ અમે જરૂર ભાણદેવ જેવો સ્વાદ ચખાડીશું." એમ કહીને નાગેશ્વરે તો એની તલવાર સાથે ઘૂમવા માંડયું. મામા સિંહને જેવો ક્રોધ ચઢયો કે: "હમ્, હમ્" એટલું જ બોલીને એણે તો જેમ ઘાસ વાઢતો હોય તેમ વીરમના સામંતો પર ઘા કરવા માંડયા.

આ લડાઈનું પરિણામ શું આવત તે તો પરમાત્મા જાણે; પણ તે શરૂ થયાને થોડીક પળો વીતી ત્યાં તો મશાલોનું અજવાળું જણાયું અને કેટલાક ઘોડેસવાર સૈનિકોની વચ્ચેથી એક ભવ્ય મૂર્તિએ બૂમ મારીને કહ્યું: "સબૂર! તમે લોકો કોણ છો? આ શું ધાંધલ કરો છો?"

[૪]

મંત્રી સામે સિંહદેવનો કચવાટ

જે ભવ્ય વ્યક્તિએ નાગેશ્વર અને ભાણુદેવના સાથીદારોની ઝપાઝપી જોઈને તે અટકાવવા બૂમ મારી તે રાણો વીરધવળ હતો. રાણાની બૂમથી સૌ ઝપાઝપી કરતા બંધ થઈ ગયા. મામા સિંહદેવને એ પળે શંકા ઊપજી કે વીરધવળ જાતે અહીં કેમ આવી પહોંચ્યો. તેણે માની લીધું કે--મંત્રી વસ્તુપાળે જ તેને ખબર આપી હશે. જો કે મંત્રી રાણાની સાથે દેખાતો ન હતો તોપણ મામો સિંહ મંત્રીની અને વીશળદેવની મંત્રણાથી વાકેફ હતો. દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી માગવા વીશળદેવ મંત્રી પાસે ગયો ત્યારે તેણે તેને ઘણી આનાકાની પછી રજા આપી. વીશળદેવને તે યુદ્ધ વખતે હાજર નહીં રહેવાની શરતથી બાંધી લીધો હતો. પરિણામે વીશળદેવે મામા સિંહને ત્યાં જઈ નાગેશ્વરના સાથીદાર રહેવા વિનંતિ કરતાં મંત્રીની શરત કહી હતી. સિંહદેવને તેથી આશ્ચર્ય થયું હતું. પણ પોતાના વીર ભાણેજના વટને ખાતર તેણે નાગેશ્વરના સાથીદાર થવા કબૂલ્યું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ સિંહના મનમાં ઝટ સ્ફુરી આવી અને તેથી તેણે માની લીધું કે--અવશ્ય મંત્રીએ વીરધવળને ખબર આપી છે. હવે જ્યારે રાણો પ્રત્યક્ષ આવીને ઊભો છે અને

ઝપાઝપી તેણે નજરેનજર જોઈ છે, ત્યારે જે થનાર હોય તે થાય; ગભરાયે કે ડર્યે કાંઈ વળે નહીં, એમ સિંહદેવે નિશ્ચય કરી લીધો.

રાણાએ જ્યાં પૂછ્યું કે: "તમે કોણ છો? આ શું ધાંધલ કરો છો?" ત્યાં તેના પ્રશ્નોનો જવાબ દેવા માટે નાગેશ્વર આગળ વધ્યો. તેણે જણાવ્યું: "મહારાણાશ્રી, અમે આપની રૈયત છીએ. મને અને મારા સાથીદારને દ્વન્દ્વયુદ્ધની ફરજ પાડવામાં આવી છે. મેં મારા પ્રતિપક્ષીને મહાત કર્યો તે પછી આ તેના દશ–બાર સાથીદારો અમારા પર આક્રમણ કરી અમારો પ્રાણ લેવા ઇચ્છતા હતા; તેવામાં આપશ્રી આવ્યા. અમે આપના ઋણી છીએ કે–અમને અન્યાયથી મરતા આપે બચાવ્યા છે."

"તમારું નામઠામ?"

"મહારાજ, મારું નામ નાગેશ્વર. ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતને ત્યાં હું એક લહીઓ છું. કુમારશ્રી વીશળદેવજી સાથે ગુરુદેવને ત્યાં અભ્યાસ પણ કરું છું."

"અને આ તો સિંહદેવજી છે!"

"હા, શ્રીમાન્." સિંહદેવે જવાબ દીધો.

"દ્વન્દ્વ–યુદ્ધની ફરજ તમને કોણે પાડી છે?"

નાગેશ્વરે વીરમદેવની ચિઠ્ઠી મહારાણાના હાથમાં મૂકી.

મશાલોના અજવાળામાં એ વાંચીને મહારાણાએ કહ્યું: "વળી વીરમદેવનું તોફાન! આ દશ–બાર જણા તેના જ સાથીદારો છે કે?" જવાબમાં તેમણે હકારમાં ડોકાં હલાવ્યાં.

સૈનિકો તરફ જોઈને વીરધવળે કહ્યું: "તેઓનાં સર્વનાં હથીઆર ખૂંચવી લો. નાગેશ્વર અને સિંહદેવજી, તમારી તલવારોનો ઉપયોગ એકેક વર્ષ સુધી તમારે કરવો નહીં."

રાણાની સામે કોઈએ કાંઈ ચૂંકાર કર્યો નહીં. સૈનિકોએ ભાણુ-દેવના સાથીઓની તલવારો ખૂંચવી લીધી.

"વીરમ ક્યાં છે?" રાણાએ પૂછ્યું.

"મહારાજ," એક સાથીદારે જવાબ દીધો: "ભાણુદેવ અને મણિભદ્ર તે જાણતા હતા, પણ તે બન્ને ઘાયલ થયેલા છે."

"તમે કોઈ જાણો છો?" નાગેશ્વર અને સિંહદેવને વીરધવળે પૂછ્યું.

"બીજાની ગુપ્ત વાતો અમે જાણતા હોઈએ તો પણ અમને તે કહેવાનો શો અધિકાર?" સિંહદેવે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"ગુપ્ત વાત? શું વીરમ કોઈ છૂપી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયો છે?"

સિંહદેવ જવાબ દેવા જતો હતો એટલામાં મંત્રી વસ્તુપાળનું ત્યાં આગમન થયું. મંત્રીને જોઈને રાણાએ કહ્યું: "મંત્રીશ્વર, હું નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો હતો તેવામાં આ દિશામાં તલવારોના ખણખણાટ સાંભળી અહીં આવ્યો અને જોઉં છું તો મારા બે કુમારોના માણસો અહીં લડે છે! વીરમની એક ચિઠ્ઠી પણ મળી આવી છે. તેમાં વીશળના સાથીદારને દ્વન્દ્વ–યુદ્ધની ફરજ પાડવામાં આવી છે. મારા પ્રતિબંધ છતાં શા માટે આ બન્ને કુમારો અને તેનાં માણસો મને સંતાપે છે? આ ખટરાગ વિષે શું તમને કાંઈ ખબર નથી?"

"મહારાજ!" મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "મને આ બાબતની ખબર અગાઉથી પડેલી હતી અને તેટલા જ માટે મેં મહાલનો આરો દુષિત થતો અટકાવવા સૈનિકોનો પહેરો રાખ્યો હતો. શહેરને દર-વાજે પણ એવી જ રીતે સૈનિકોની એક ટુકડી મોકલીને વીરમનું પ્રત્યાગમન રોકવાનો મેં બંદોબસ્ત કર્યો છે."

"પ્રત્યાગમન? શું તે બહારગામ ગયો છે? તમે તેની પ્રવૃત્તિથી શું વાકેફ છો?"

"માત્ર તેની જ પ્રવૃત્તિ હું જાણું છું એમ નથી. વીશળદેવની પ્રવૃત્તિ પણ જાણું છું."

"મને આ બંને કુમારો ઉદ્વેગ કરાવે છે—"

"વીશળદેવની પ્રવૃત્તિ ઉદ્વેગજનક નથી. કર્ણાટકની રાજકુંવરી આપણા રાજ્યની મહેમાનગીરી ભોગવે છે. કુમાર વીશળ તેને શહેર બહારનાં દૃશ્યો બતાવવા લઈ ગયો છે."

રાણાના મુખ પર સંતોષની લાગણી જોઈ મંત્રીએ આગળ કહ્યું: "આ દ્વન્દ્વ–યુદ્ધની તેને કાંઈ ખબર નહીં હોય. તેનું નામ આ દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ સાથે ક્ષણભર પણ ભેળવી શકાય નહીં. વીશળની પ્રવૃત્તિઓ નિર્મળ છે; રાજ્યહિતકારક છે; વીરમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા રાજ્યહિતની દરકાર પણ કરતો નથી. આપ શહેરને દરવાજે પધારશો, એટલે આપને ખાત્રી થશે કે, વીરમ ક્યાંથી પાછો ફરનાર છે."

"આપણે ત્યાં જ જઈએ. વીરમના સાથીદારોને સાથે લઈ લો." રાણાએ કહ્યું.

વીરધવળે પોતાનો ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. મંત્રીશ્વર તેની સાથે થઈ ગયો. વીરમદેવના સાથીઓને લઈને સૈનિકો પણ ગયા. નાગેશ્વર તેઓ પાછળ જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં સિંહદેવે તેને રોક્યો અને પૂછ્યું: "જોઇ મંત્રીની ચાલાકી?"

"બરાબર જોઈ. વીશળકુમારને એણે રાણાની નજરમાં હલકો ન પાડ્યો પણ તેનાં મૂલ વધાર્યાં, એ આપણે સંતોષ લેવા જેવું છે."

"પણ એણે ફસાવ્યા તો આપણને જ?"

"નાનાઓને માથે઼ ઢોળી પાડીને મોટાઓને છટકાવી નાંખવા એનું જ નામ રાજરમત!"

"હું મંત્રીની એ કપટવિદ્યા નહીં ચાલવા દઉં."

હસીને નાગેશ્વર બોલ્યો: "તમે તલવારબહાદુરો ફક્ત તલવારો જ ફેરવી જાણો અને બીજી બાબતોમાં તમને ગમ ન પડે એમ કહેવાય છે તે સાચું જ છે. વીશળદેવનું નામ આ દ્વન્દ્વ-યુદ્ધમાં ન ભેળવી શકાય, વીશળદેવને દ્વન્દ્વની ખબર પણ નહીં હોય, એમ કહેવાનો મંત્રીનો હેતુ તમારા ખ્યાલમાં નથી આવતો? જો વીશળદેવે આ યુદ્ધ સ્વીકાર્યું એમ જાહેર થાય તો એ સ્વીકાર માટે પણ એને આપણી માફક તલવારના ઉપયોગનો પ્રતિબંધ કર્યા વિના રાણો રહે નહીં. મામાશ્રી, ચતુર મંત્રીશ્વરે વીશળકુમારને એમાંથી બચાવ્યો અને આપણને હોળીના નાળીએર બનાવવાનું કપટ કર્યું. એ કુમારના હિત માટે હોવાથી આપણે મૌન પકડવા જેવું છે."

"હં, હં, હવે સમજાયું" સિંહદેવે કહ્યું: "મને તારા સાથીદાર થવાનું વીશળ કહેવા આવ્યો ત્યારે મંત્રીની શરત કહી હતી ત્યારથી મને ગૂંચવણ થતી હતી. હવે એનો સ્ફોટ થયો. મંત્રી બડો મુત્સદ્દી છે!"

"જ્યાં સુધી વીશળકુમારના લાભમાં એની મુત્સદ્દીગીરી રહેશે ત્યાં સુધી આપણે લગીરે ચિન્તા કરવા જેવી નથી. પણ જ્યાં તે આડો ફાટશે કે, આપણે જરૂર ચેતીશું."

સિંહદેવ કાંઈ બોલ્યો નહીં અને વિચારમાં પડી ગયો, "કેમ, સૂનમૂન થઈ ગયા?" નાગેશ્વરે પૂછ્યું

"કાંઈ નહીં, મને લાગે છે કે, તું પણ ભવિષ્યમાં કોઈ ચાલાક મુત્સદ્દી થવાનો!" સિંહદેવે વિચારમનસ્ક ગંભીર વાણીથી કહ્યું.

"મામા," નાગેશ્વરે હસીને કહ્યું: "એમાં તમારી અને વીશળ-

કુમારની કૃપાનો આધાર છે પણ અત્યારે એ બધાં સ્વપ્નો સેવવાની જરૂર નથી. આગે આગે ગોરખ જાગે !"

નાગેશ્વર ચાલવા મંડ્યો. સિંહદેવ પણ તેની સાથે ચાલ્યો. તેઓ થોડે દૂર ચાલ્યા એટલે નાગેશ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: "મામાશ્રી, વીશળકુમાર શહેર બહાર કર્ણાટકની રાજકુંવરી સાથે ગયો છે એવું મંત્રીશ્વરે કહ્યું, એનો કાંઈ અર્થ સમજાય છે ?"

"પરમુલકના મહેમાનને આપણા મુલકની મહત્તા સમજાવવી અને આપણા વિષે તેના ઉપર સારી છાપ પાડવી એ સિવાય વળી બીજો શો અર્થ હોય !"

"એમાં પણ મંત્રીની ઊંડી રાજરમત મને સાફ સાફ દેખાય છે !" નાગેશ્વરે કહ્યું: "સંજોગો જુઓ. વીરમ અણહીલવાડ ગયો છે. ત્યાંથી તે અત્યારે પાછો ફરનાર છે. એના જ રસ્તામાં વીશળ-કુમાર અને કર્ણાટકની રાજકુંવરી છે. દરવાજા આગળ સૈનિકો છે. વીરમને રોકવાનો તેમને હુકમ છે. વીરમની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ અને વીશળકુમારની ગંભીર પ્રકૃતિ આપણે જાણીએ છીએ. હું ખાત્રીથી માનું છું કે—દરવાજા આગળ કાંઈક ઝઘડો જાગવો જોઈએ. અને તે પણ કર્ણાટકની રાજકુંવરીની નજર સમક્ષ જ જાગવો જોઈએ. એમાંથી વીશળદેવનાં માન વધવાં જોઈએ અને વીરમ પર રાણાશ્રીની વધુ ખફામરજી થવી જોઈએ."

"પણ તેમાં મંત્રીને શું ?"

"મંત્રીએ દારૂ અને દેવતાનો મેળ આમાં ગોઠવ્યો છે, એ એની રાજરમત ! મંત્રીને જરૂર ખાત્રી છે—મને પણ ખાત્રી છે—કે, વીશળકુમાર આ સંજોગોમાંથી નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળી આવશે અને વીરમ એમાં ફસાઈ પડશે."

"ત્યારે તો તું કહે છે તેમ આપણે ખુશી થવા જેવું છે."

"ખુશી થવા જેવું તો ખરૂં; પણ મેં કહ્યું તેમ જ્યાં સુધી આ રાજરમત વીશળદેવના લાભની હોય ત્યાં સુધી! એ પછી ચિન્તા કરવા જેવુંયે ખરૂં. મંત્રીથી આપણે ચેતતા રહેવાનું છે. વીરમ–વીશળના વિરોધ જેવો વિરોધ વીશળ અને આપણા વચ્ચે જગાડવાનાં સોગઠાં આ મંત્રી ગોઠવે તો હું અજબ થાઉં નહીં."

"એમ! જો મંત્રીની એવી કાંઈ ખટપટની ખબર તને પડે તો મને કહી દેજે, હું 'એક મગની બે ફાડ' તરત જ કરી દઈશ; સમજ્યો!" સિંહદેવે કહ્યું.

નાગેશ્વર હસ્યો અને બોલ્યો: "મામાશ્રી, તમારી તલવાર પર મને મારી તલવાર જેટલો જ વિશ્વાસ છે પણ તલવાર ચલાવવી એ મુત્સદ્દીગીરી નથી. વળી હાલ તુરત તો એક વર્ષની તેત્રી મનાઈ આપણને બન્નેને છે. 'વિષના માર્યા ન મરે તે ગોળના માર્યા મરે' એ કહેવત મુજબ જ્યાં સુધી કામ લેવાય ત્યાં સુધી વધારે ઠીક. હાલ તુરત શાન્તિ રાખો. આગળ ઉપર જોયું હશે."

"હું ફરીથી કહું છું કે–તું કોઈક જબરો મુત્સદ્દી થવાનો!" સિંહદેવે કહ્યું.

કશો જવાબ નહીં વાળતાં નાગેશ્વર ચૂપ રહ્યો.

તેઓ શહેરના દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા.

[૫]

કર્ણાટકની રાજકુંવરી મૃણ્મયીદેવી

રાજેન્દ્ર વીરધવળ વગેરે શહેરના દરવાજા આગળ પહોંચે તે પહેલાં ત્યાં બનેલા બનાવોને કુમાર વીશળદેવ અને કર્ણાટકની રાજકુંવરી સાથે સંબંધ હતો; જેથી એ બેની પૂર્વપ્રવૃત્તિનું દિગ્દર્શન આવશ્યક છે.

મંત્રીશ્વરને ત્યાં વીશળદેવ ગયો હતા એ સુવિદિત છે. મંત્રીશ્વરે તેને દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ માટે પરવાનગી આપી પરંતુ તેમાં હાજર નહીં રહેવાની શરત કરી એ પણ સુવિદિત છે. વીશળદેવ મંત્રીશ્વરને ત્યાંથી નીકળીને સીધો મામા સિંહદેવને ત્યાં ગયો હતો અને ત્યાં જઈ નાગેશ્વરના સાથીદાર તરીકે રહેવા તેને વિનવીને તે રાજમહેમાન–મંદિરે ગયો હતો; કે જ્યાં કર્ણાટકની રાજકુંવરીની આગતાસ્વાગતામાં રહેવાનું મંત્રીશ્વરે તેને સૂચન કર્યું હતું.

એ રાજકુંવરીનું નામ મૃણ્મયીદેવી હતું. રાજકુંવરીના ખંડ આગળ પહોંચતાં કુમારને માલૂમ પડયું કે–તે પડદેનશીન રાજકુંવરી નથી. તેના રિસાલાનો એક સૈનિક તેના ખંડ આગળ પહેરો ભરતો હતો. ખંડમાંથી સંગીતના સ્વરો નીકળતા હતા. સાક્ષાત્ વીણાધારિણીનો અવતાર હોય તેમ રાજકુમારીનો કોકિલ કંઠ વીણાના સૂર સાથે એક તાર થઈ જતો હતો. એ ગાન સાંભળતો વીશળદેવ

થોડીકવાર ખંડ બહાર થોભ્યો. સરભરાખાતાનો અધિષ્ટાતા તેજ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કુમારે તેને શાન્તિપૂર્વક ત્યાં બેસી રહેવા ઈશારત કરી. ગાન પૂરું થતાં નુપૂરઝંકાર સંભળાયો અને રાજકુમારી બહાર આવી. જેવો તેનો કંઠ મોહક હતો તેવી જ તે કાન્તિમતી હતી. સુન્દર વસ્ત્રાભૂષણો તેની કાન્તિમાં ઓર ઝલક પૂરતાં હતાં.

સરભરાખાતાના અધિષ્ઠાતાએ કુમારનો પરિચય કરાવ્યો: "અહો! મને વહેલી ખબર કેમ ન કરી?" એમ કહેતાં મૃણમયી-દેવીએ વીશળદેવ તરફ જોયું. બન્નેની નજર એક થઈ. અને એ એકદ્રષ્ટિમાં આત્માની અનેરી ઓળખાણ પણ થઇ ચૂકી. કુમારીની નજર કુમારના હૃદયમાં અને કુમારની નજર કુમારીના હૃદયમાં પ્રવેશી. શબ્દો લખવામાં વખત જાય તેના કરતાંયે વધારે ગતિથી સ્વયંભૂએ એ બન્નેના હૃદયને જગાડયાં; હૃદયે હૃદયની અકથ્ય વાતચીત આપો-આપ થઈ ગઈ.

"તમારું ગુજરાત" જાણે વીણાના જ દિવ્ય સ્વરનો રણકાર થતો હોય તેમ રાજકુમારીના મુખમાંથી શબ્દો નીકળ્યા: "નન્દનવન છે. શાં એનાં હરિયાળાં વનઉપવન! શી એના મંદિરોની કલા-મયતા! ખરેખર, ગુજરાત ભવ્ય છે; માત્ર ભૂતકાળનું ભવ્ય નહીં—વર્તમાન કાળનું પણ ભવ્ય—"

"અને આપ સમાં રાજવંશી પતિતપાવન મહેમાનની કુંકુમ-પગલીઓ વડે ભવિષ્યકાળનું પણ—" વીશળદેવે એનું વાકય પૂરું કર્યું.

"મને સંદેહ છે." એમ કહી રાજકુમારીએ તેની પાસે તે ક્ષણે આવેલા, પોતાના રિસાલાના ઉપરીને પૂછ્યું: "કેમ, હવે શું કરવાનું છે?"

" આપને અહીંની આસપાસની જગ્યાઓ દેખાડવા અહીંના મંત્રીશ્વરે રથ મોકલ્યો છે."

" ઘણી ઉત્તમ યોજના!" રાજકુમારીએ કહ્યું: " આપણે સહુ સાથે જ જઇએ. હું ધારું છું કે, રાજકુમારને આપણી સાથે આવવામાં—"

" લેશ પણ હરકત નથી," વીશળદેવે જવાબ દીધો.

થોડીકજ વારમાં રાજકુમારી તૈયાર થઇ ગઇ અને રથમાં બેઠી. વીશળદેવે સારથીપદ લીધું. હૃદય હર્ષને હિલ્લોળે ચઢ્યું. અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થતી તે પૂછવા લાગી: " આપ રથ હાંકશો?"

" રાજકુલના મોંઘા મહેમાન માટે રાજકુલનો સારથી જ હોય."

રથ ચાલ્યો. રિસાલો સાથે રહ્યો.

શહેરમાં આજ પ્રાતઃકાળના દરબારમાં બનેલી વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો વણિક ખેમચંદ અને તેની પાછળ ધસેલા વીરમદેવની વાતો કરતા હતા, પરંતુ એ વાતોમાં અતિશયોક્તિ પણ થઇ ગઇ હતી. પરિણામે વીરમ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી અને વીશળદેવ પ્રત્યે માનની લાગણી લોકોમાં વધી ગઈ હતી. એ બહુજ ડાહ્યો રાજકુમાર છે, એમ સર્વનો અભિપ્રાય થઇ ગયો હતો.

અને એ વાતો હજી તો શહેરમાં પ્રસરતી હતી એટલામાં રાજકુમાર વીશળદેવને રથરૂઢ થઇ રથ હાંકતો લોકોએ જોયો. " કેવો સરળ હૃદયનો કુમાર છે!" " કેવો નિર્ગર્વી છે!" " કર્ણાટકના મહારાજાની કુંવરીની મહેમાનગીરીમાં લગીરે ઊણપ નથી આવવા દેતો અને મોંઘા મહેમાનનું મૂલ બરાબર સમજે છે!" લોકો કહેવા લાગ્યા.

લોકોના દિલમાં આ લાગણીએ એટલું બધું ઘર કર્યું કે તે

શહેરના બજારમાં આવ્યો. ત્યાં તો ખૂબ ગિરદી જામી ગઈ. ચોગરદમથી લોકોએ તેને અક્ષતપુષ્પથી વધાવવા માંડ્યો. એને માન આપવામાં લોકોએ સુરસાઈ કરી મૂકી.

શરુઆત તો પુષ્પાક્ષતથી થઇ, પણ જેમ જેમ રથ આગળ ગયો તેમ તેમ તો સ્વાગતની ચીજોમાં મોંઘી વસ્તુઓનો સમાવેશ થયો.

એક મંદિર આવ્યું. તેમાં દર્શનાર્થે રાજકુમારીને રથમાંથી ઉતારવામાં આવી. જ્યાં તે રથમાં પાછી બેસવા જાય છે કે–મોતીનો વરસાદ એના પર પડ્યો! એક મોતી એના હાથમાં પડ્યું. ચમકીને એણે ઊંચું જોયું. મંદિર નજદીકના એક મકાનના ઝરુખામાંથી એક બાળા મોતીથી એ બન્નેને વધાવતી હતી!

"અહો! કેવી સ્વાગતપ્રવીણ અને અંતરના ઉમળકાવાળી પ્રજા છે! સાચાં મોતીથી વધાવે છે!" રાજકુમારી બોલી.

હજી પણ એના આશ્ચર્યમાં વધારો થવાનો હતો. ચોગરદમ માનવમેદની ઊભરાઈ જતી હતી અને કુમાર પર પુષ્પો અને પુષ્પહાર થોકબંધ પડયા જતા હતા. એવામાં "ઓ......મા...રે! મારું બાળક રસ્તા વચ્ચે છે! ઓ...રે ચગદાઈ જશે!" એવો સ્વર સંભળાયો. કુમારે એવી તો ચાલાકીથી ઘોડાની રેન પકડી લીધી કે આંચકા સમેત રથ ઊભો રહી ગયો.

સ્ફૂર્તિથી અને મજબૂતાઇથી રેન બાંધીને કુમાર રથમાંથી ઊતરી પડ્યો. જુએ છે તો એક બાળક ઘોડાના પગ નજદીક પડેલું છે. ઘોડાને એકદમ થોભાવ્યાથી એને લગીરે આંચ આવી નથી. કુમારે બાળક ઉઠાવી લીધું.

હસતું–રમતું નાનકડું બાલુડું!

"કોનું છે આ દેવદૂત?" રાજકુમારે ગિરદી તરફ જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

" ખમ્મા, મારા વીરા, જુગજુગ જીવજો અને હંમેશાં આવી રીતે અમ ગરીબની આંતરડી ઠારજો." એમ બોલતી એક સ્ત્રી દોડી આવી. તેણે બાળકને પોતાની કને લઈ લીધું.

વાત એમ હતી કે–એ બાળકની એ માતા હતી. પોતાની સાથે ઊભેલી એક બાઈ સાથે વાતોમાં તે તલ્લીન થઇ ગઈ હતી. તેનું બાળક રમતું રમતું રસ્તા વચ્ચે જતું રહેલું, તેનું તેને ભાન રહ્યું ન હતું. ગિરદીમાં તે શોધખોળ કરતી હતી, એટલામાં તેને માલૂમ પડયું કે રથના આવવાના રસ્તામાં જ તે પડેલું છે ! કુમારે તેની બૂમાબૂમને આધારે ચપળતાથી ઘોડા રોકીને તે બાળકને બચાવ્યું. કુમારે જ્યાં તેને બાળક સોંપ્યું કે તે બોલીઃ " હું તો એક ગરીબ બ્રાહ્મણ બાળા છું. મારે અંતરની આસીષ સિવાય બીજું કાંઈ આપવાનું નથી. હું આશીષ આપું છું કે, તમારું બન્નેનું જોડું અખંડ રહો."

રથની અંદર બેઠેલી રાજકન્યા એ સાંભળીને ચોંકી. એણે બહાર ડોકું કાઢયું. જનવૃન્દના એ અપાર સમૂહમાં એની અને કુમારની આંખ એક વાર ફરી મળી. અર્ધપળમાં બન્નેએ તે પલટાવી લીધી.

આ અદ્‌ભુત બનાવથી કુમારની ચાલાકીનાં ચોગરદમ વખાણ થઈ રહ્યાં અને જેમ જેમ રથ આગળ વધ્યો તેમ તેમ જુદી જુદી વસ્તુઓ વેચનારાઓનાં બજારોમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ વડે કુમારને માન આપવામાં આવ્યું.

જ્યારે રથ શહેરની ભાગોળ આગળ આવ્યો ત્યારે પુષ્પોથી તે ખૂબ ભરાઈ ગયો હતો અને વિવિધ વસ્તુઓ રથની અંદર પડવાથી કુમારી તેની અંદર ઢંકાઇ ગઇ હતી. કુમાર રથમાંથી ઊતર્યો. રથમાં જોઈ તેણે પૂછ્યું: " રાજકુમારી, ક્યાં છો ? "

" આ પુષ્પો, ચીજો અને આશ્ચર્યના ઢગલા નીચે ઢંકાઈ ગઈ છું ! "

" આશ્ચર્ય કેમ ? "

" તમારી પ્રજાની આટલી બધી માયાળુતા જોઈને. "

" ગુજરાતની એ એક અજબ ખાસીઅત છે. જેના પર ગુજરાતીઓનો પક્ષપાત વધી જાય છે; જેનાથી તેઓ પોતાનું હિત થયેલું માને છે, તેના જાણે ગુલામ હોય એવી રીતે તેના પર પોતાનાં હૃદય નિસાર કરી દે છે; તેને અંતરનાં અનેક વધામણાંથી ઓવારી દઈ પોતાની કીંમતી માલમિલકતની કશીજ ગણના ન કરતાં તેને માટે ફના કરવા તત્પર થાય છે. "

" અજબ ભોળી પ્રજા ! પણ એનો લાભ જરુર કોઇ ખંધાઓ લઈ જાય. "

" એમ પણ બને છે. અમારા ગુજરાતનો પૂર્વકાળનો ઇતિહાસ એવા દાખલાઓથી ભરપૂર છે કે જેમાં પરદેશીઓએ આવી ગુજરાતને પોતા પર મુગ્ધ કરી ગુજરાતીઓની પ્રકૃતિનો લાભ લીધો છે. "

થોડોક વખત વિશ્રામ લઈ તે બન્ને પાંડવોનાં પૌરાણિક સમયની દંતકથાઓને આધારે જોવાલાયક સ્થળો જોઈ પાંડવટેકરી આગળ પહોંચ્યા અને તે સ્થળે વિશાળ મેદાન જોઈ કુમારીએ કહ્યું: " તમે રથ બહુ વાર સુધી હાંકયો. હવે મને હાંકવા દો. "

" તમે ? સંગીતની પેઠે આ કલા તમને સાધ્ય છે ? "

" એની પરીક્ષા કાંઈ મોંનાં વેણુથી થાય ? "

તે રથ હાંકવા આતુર છે એમ જોઇ કુમારે કહ્યું: " હું રથમાં બેસીશ તો મને ખ્યાલ નહીં આવી શકે કે તમે ઘોડા પર કેવો કાબૂ રાખી શકો છો. હું અહીં ઊભો રહી તમે રથ હાંકશો એ જોઈશ. "

" એ પણ ઠીક છે. "

રાજકુમારીએ સારથીપદ લીધું અને રથ હાંકવા માંડયો. રાજકુમાર તેના માણસો સાથે વાતોમાં રોકાયો પણ તેનું ધ્યાન તો કુમારી રથ હાંકતી હતી તે તરફજ રહ્યું. એણે જોયું કે અશ્વોની ગતિને તે બરાબર કાબૂમાં રાખી શકે છે; અને ગભરાઇ જતી નથી. તે નિશ્ચિંત બન્યો.

એટલામાં એક સાંઢણી ઝડપથી ત્યાંથી પસાર થઇ. રાજકુમારનું ધ્યાન વાતોમાં હતું એટલે તેના ઉપર કોણ બેઠું હતું, એ તેના જોવામાં આવ્યું નહીં; પણ સાંઢણીની ઘૂઘરીઓના રણકારથી તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. સાંઢણી પસાર થઈ ગઈ હતી.

કોઇ ગામથી કોઈ કાસદ આવ્યો હશે. એમ કુમારે પોતાના મનમાં માની લીધું.

વસ્તુતઃ એ સાંઢણી કુમાર વીરમદેવની હતી. તે અણહીલવાડ–પાટણથી નિરાશ થઈને પાછો વળતો હતો. તેને રાતના નવ વાગે મલાવને આરે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવું હતું તેથી ઉતાવળમાં હતો.

તેની સાંઢણી જ્યાં શહેરના દરવાજામાં પેસવા ગઈ કે–દરવાજા બહાર ઊભેલા સૈનિકોએ તેના હાંકનારને પડકાર કરી જણાવ્યું: “ અંદર નહીં જવાય. ”

“ કેમ ? ”

“ કર્ણાટકનાં રાજકુમારી શહેર બહાર ગયાં છે. તે હમણાંજ પાછાં ફરશે. તેમનો રિસાલો પહેલાં અંદર જશે; તે પછીજ તમારી સાંઢણીથી જઈ શકાશે. ”

“ એવી તો બહુએ રાજકુમારીઓ જોઈ! ” વીરમે કહ્યું: “ મારી સાંઢણી કોઈને ખાતર અટકી રહેશે નહીં. ” તેણે હાંકનારને અંદર જવા હુકમ કર્યો.

પણ સિપાઇઓ તેનો માર્ગ રોકીને ઊભા. તેઓએ ડાંગો ઊંચી કરીને સાંઢણીને આગળ વધવા દીધી નહીં.

વીરમદેવનો મિજાજ ગયો. સાંઢણીને બેસાડાવીને તે નીચે ઊતર્યો. અને સૈનિકો પાસે જઈ બોલ્યો: “ મને કોણ અટકાવે છે ? ”

“ અમે અટકાવતા નથી પણ થોડી વાર થોભવા કહીએ છીએ. ” તેમના સરદારે આગળ આવીને જવાબ દીધો.

વીરમ તેનું ગળું પકડીને બોલ્યો: “ મને વીરમદેવને શું તું બીજાની શેહમાં દબાવવા માગે છે ? તેમાં યે એક પારકા મુલકની છોકરીની શેહમાં ! ”

“ મહેમાનની સલામતીને ખાતર અમને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ” સૈનિકોના સરદારે જવાબ દીધો.

“ હજી વધારે પરડ કરે છે ! ” એમ કહી વીરમદેવે તે સૈનિકને ધક્કો મારી જમીન પર પાડી નાખ્યો. એટલામાં કર્ણાટકની રાજકુંવરીનો રથ આવી પહોંચ્યો. સૈનિકોએ રથને જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. એ પ્રસંગે વીશળદેવ રથ હાંકતો હતો. તેણે જોયું કે–કુમાર વીરમ જમીન પર પડેલા એક સૈનિક નજદીક ઊભો ઊભો ગુસ્સામાં જ કાંઈક બોલે છે. તે આશ્ચર્યથી કાંઈ પ્રશ્ન કરવા જાય એટલામાં કૂદકો મારીને વીરમ રથ તરફ ધસી આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ રથ પાછો વાળ. મારી સાંઢણી દરવાજામાં જશે તે પછીજ તારાથી અંદર જવાશે, પણ...” વીરમ ખચકાઇને બોલ્યો: “ અરે આ શું ? ” વીરમે રથ હાંકનારના મોં તરફ ટીકીટીકીને નજર કર્યા બાદ કહ્યું: “ તું તો વીશળ છે ! અલ્યા, તારી કઇ કર્ણાટકી સગીનું લુંડાપણું કરે છે ? ”

“ ભાઇ, ભાઈ, આ શું બોલો છો ?” વીશળદેવે જવાબ દીધો: “ તમે નશો કરીને આવ્યા છો કે શું ? રથમાં કર્ણાટકનાં માનવંત રાજકુમારી બેઠાં છે. રાજ્યનાં તે મહેમાન છે. ”

“શું બીજા બધા હાંકનાર મરી ગયા હતા કે તારેજ રથ હાંકીને મહેમાનગીરીની હદ ઓળંગવી પડી ?”

“જરા વિચારપૂર્વક બોલો તો ઠીક.”

“જા, જા, મને કાંઇ તેની અથવા તારી પરવા નથી.”

વીશળદેવ રથ પરથી ઊતરી પડયો અને બોલ્યો: “ભાઇ, હું રથ વાળીને જરુર તમારી સાંઢણીને અંદર પહેલી જવા દેત; પણ જે શબ્દો તમે રથમાં બેઠેલી વ્યક્તિ સંબંધી બોલ્યા છો તે સાંભળ્યા પછી તો તમારી પાસે તે વ્યક્તિની માફી મંગાવ્યા વિના રથ પાછો નહીં વાળું.”

“હું માફી માગું ? છટ ! છટ ! જેવો તું ગાંડો થયો છે તેવો ગાંડો હું નથી. સ્ત્રીજાતની માફી હું કદી માગવાનો નથી !”

“વીરમભાઈ, તમે રાજ્યમહેમાનનું અપમાન ઉપર અપમાન કરો છો.”

“આ રાજ્યને અને મને શું લાગેવળગે છે ? હું તમારા કોઇના તાબામાં રહેવા બંધાયલો નથી. મને તમો સર્વ પર ધિક્કાર ઊપજે છે. પિતાજી ઉપર, ગુરુજી ઉપર, મંત્રી ઉપર, તારા ઉપર અને જેનામાં મોહાંધ થઇ તું...”

વીશળદેવે વીરમના મોં પર હાથ દાબી એને વધુ બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું: “સો વાતની એક વાત. ફક્ત આ રથમાંનાં રાજકુમારીની માફી માગી લો અને પછી બેલાશક તમારી સાંઢણી પર સવાર થઇને જાઓ.”

“માફી તો નહીંજ માગવાનો. તારાથી થાય તે કરી લે.”

રથનો પડદો એ વેળા હટયો અને રાજકુમારી સ્વયંમેવ નીચે ઊતરી આવી.

વીરમ અને વીશળ જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં ગર્વભેર મક્કમ પગલાં ભરતી જઈને તે પળભર વીરમ તરફ ક્રોધથી જોઈ રહી.

"રાજકુમારીની માફી માગો." વીશળદેવે કહ્યું.

"મૃત્યુ થાય તો પણ નહીં." વીરમદેવે જવાબ દીધો.

સૈનિકોમાં હલનચલન થઈ રહ્યું. હવે કાંઈક પણ નવું ધાંધલ થશે એમ સૌને લાગ્યું અને બન્યું પણ તેમજ.

વીશળદેવે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી પણ આંખના પલકારામાં વીરમે પોતાની તલવાર ઊંચી કરી વીશળદેવ પર ઘા કર્યો. એ ઘા સ્ફૂર્તિથી વીશળદેવે પોતાની તલવાર પર ઝીલી લીધો અને કહ્યું: "ભાઈ, જ્યારે મારો પોતાનો પ્રશ્ન હતો ત્યારે મેં એક વેળા તમારી આગળ મારું મસ્તક ઝુકાવી મારો વધ કરવા કહ્યું હતું. અત્યારે એક સન્નારીના સન્માનનો પ્રશ્ન છે. મારો ક્ષાત્રધર્મ મને ફરમાવે છે કે–તમને અત્યારે અવશ્ય એવો ધડો આપવો જોઈએ કે, ફરીથી સ્ત્રીજાત પ્રત્યે ગેરવાજબી વર્તન ચલાવો નહીં. ચાલો, હવે અજમાવો તમારી તલવાર."

જોતજોતામાં બંનેની તલવારો પરસ્પર ટકરાવા લાગી. વીરમને રાજકુમારીના તરફ એક તસુભાર પણ વીશળે આગળ જવા દીધો નહીં; પણ ઉલટું પોતાની તલવારની ધારથી તેણે વીરમને વધારે દૂર જવા ફરજ પાડી. બંનેની તલવારોના એવા તીક્ષ્ણ અને જોશભર્યા વાર, પરસ્પર થવા લાગ્યા કે, આસપાસ ઊભેલા સૌ વિચારમાં પડી ગયા કે, આનું શું પરિણામ આવશે.

જે સૈનિકોની ટુકડી ત્યાં ઊભી હતી તેનો સરદાર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે–આ યુદ્ધ અટકાવું કે નહીં? વીરમે તેનું અપમાન કર્યાથી તેને તેના ઉપર ક્રોધ ઊપજ્યો હતો. વીશળના

સિદ્ધાંતોને લીધે તેને વીશળદેવ તરફ માન ઊપજ્યું હતું. તે આનાકાનીમાં હતો તે દરમ્યાન વીશળદેવે આડાઅવળા અને અણચિંતવ્યા એવા વાર કરીને વીરમને મૂંઝવી નાખ્યો કે તેને વીશળ ઉપર ઘા કરવાની ફાવટ આવી નહીં. તે થાક્યો હોય કે નિરાશ થયો હોય તેમ હવામાંજ ફક્ત તેની તલવાર વીંઝાતી રહી. વીશળે તેનાં આવાં બાથોડીઆં વખતે ઘણી ચાલાકીથી તેના હાથમાંની તલવાર પોતાની તલવારના ઘાથી છટકાવી નાખી. રાજકુમારી સ્ફૂર્તિથી એ તલવાર પડી હતી ત્યાં આવીને ઊભી રહી. ત્યાં ઊભેલાઓએ ખુશાલીના પોકાર કરી મૂક્યા. રાજકુમારી ઘડીકમાં પોતાના પગ આગળ પડેલી તલવાર તરફ, ઘડીકમાં વીરમ તરફ અને ઘડીકમાં વીશળ તરફ સ્મિત કરતી જોઈ રહી.

વીશળદેવ સમજી શક્યો કે, રાજકુમારી શા હેતુથી ત્યાં આવીને ઊભી હતી. વીરમની સમજમાં એ હેતુ ઊતર્યો હોય કે નહીં એ તે જાણે પણ તેણે તલવાર નજદીક આવી નીચા વળીને તે તલવાર લેવા કોશીષ કરી.

રાજકુમારી તરતજ બોલી: “ શા માટે મારાં ચરણમાં પડો છો ? હું તમને મારી આપું છું. ”

તલવારને વીરમથી હાથ અરકાડી શકાયો નહીં. તે ખસીઆણો પડી ગયો. એ સમજ્યો કે–તલવાર લેવા નીચા વળતાં બેશક તેને રાજકુમારીનાં ચરણ આગળ ઝૂકવું પડ્યું; અને એ ભૂલ થઈ.

તેણે હોઠ કરડ્યા. તે અવાક્ બની ગયો. રાજકુંવરીએ ખસીઆણો પાડ્યાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની તેની હિંમત ચાલી નહીં. તેણે રાજકુમારીના પગ પાસે પડેલી પોતાની તલવાર લીધી નહીં અને વીશળદેવ કને આવીને બોલ્યો: “ બંધુ, મારા ગ્રહ વાંકા છે. આજનો

દિવસ મારા માટે અશુભ છે. મને દિલગીરી થાય છે કે, ગુસ્સાના આવેશમાં હું ગમે તેમ બોલી ગયો. મને મા—"

વીશળદેવે એને 'માફ' શબ્દ પૂરો બોલવા દીધો નહીં. પોતાની તલવાર દૂર ફેંકી દઈને પોતાના પસ્તાયેલા ભાઈને તે ભેટી પડ્યો. થોડી વારે બન્ને ભાઈઓ રાજકુમારી નજીક આવ્યા.

રાજકુમારીએ વીરમદેવ તરફ જોયું. વિકાળ વાઘ અત્યારે નરમ ઘેટા જેવો બની ગયો હતો. એના મોં પર નિરાશાની લાગણી છવાઈ ગયેલી હતી.

"હું તમને માફ કરું છું." રાજકુમારી બોલી.

"તમે મને આભારી બનાવ્યો છે." વીરમે જવાબ દીધો.

રાજકુમારીનું સંપૂર્ણ માન જળવાયું.

ફક્ત નીચેનો શ્લોક કહીને તે રથમાં બેસી ગઈ.

वाण्येकासमलंकरोति पुरुष
या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं
वाग्भूषणं भूषणं ।*

"હું એવી વાણી રાખવા પ્રયત્નશીલ થઈશ." એમ શુદ્ધ અંતઃકરણથી વીરમદેવ બોલ્યો.

"ત્યારે તો તમારા ગ્રહ વાંકા છે એમ નજ કહી શકાય." વીશળદેવે તેને કહ્યું.

"એ વાક્ય મેં મારી મુસાફરીને ઉદ્દેશીને કાઢ્યું હતું." વીરમદેવે જવાબ દીધો: "દેશવટાનો પિતાજીનો હુકમ રદ કરાવવા માટે હું દાદાજી પાસે અણહીલવાડ ગયો હતો. દાદાજીએ પિતાજીના

---

* ભાવાર્થ:—જે સંસ્કારી વાણી પુરુષ ધારણ કરે છે તેજ તેને શોભાવે છે. ખરેખર, ભૂષણો તો નાશ પામે છે; પરંતુ વાણી–ભૂષણ સદા ટકી રહેનારૂં ભૂષણ છે.

કામમાં વચ્ચે આવવા ના પાડી. મારે પાછા· આવવું પડયું. અહીં દરવાજામાં પેસતાં આ ધાંધલ થયું. મલાવને આરે જતાં મને મોડું થઈ ગયું. મારી ઉમેદ બર આવી નહીં અને ત્યાં પેલા નાગરે જરુર ભાણુદેવને મારી નાખ્યો હશે–"

" ભાણુદેવને શા માટે મારી નાખે ?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

" હું વખતસર ત્યાં જઈ પહોંચું નહીં તો મારે બદલે ભાણુદેવની મેં નીમણુંક કરી હતી. "

" તો, ચાલો, આપણે જલદીથી ત્યાં જઈ તપાસ કરીએ અને જો તમે શાન્ત થયા હો, તો એ આખુંયે પ્રકરણ માંડી વાળીએ."

" ભાઈ, એ પ્રકરણ બંધ પાડવા હું રાજી છું. હવે આ ધાંધલ ન વધે, એવી મારી ઇચ્છા છે."

વીરમદેવ આ વાક્ય બોલી રહ્યો એટલામાંજ રાણો વીરધવળ અને મંત્રી વસ્તુપાલ સૈનિકો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મશાલોના અજવાળામાં વીરમદેવે જોયું કે–તેના સાથીદારો તેમાં છે. ભાણુદેવ અને મણિભદ્રને તેણે એમાં જોયા નહીં. તેને વહેમ ઉપજ્યો કે–નક્કી એ બે જણુ મરાયા છે અને બીજા બધાને પકડી લેવામાં આવ્યા છે. પિતાજીનો વધુ ક્રોધ પોતાની ઉપર ઊતરશે, એમ કલ્પી લઈને તે એકદમ પોતાની સાંઢણી પાસે ગયો અને હાંકનારને ઝડપથી તે દોડાવવા તેણે હુકમ આપ્યો.

" વીરમ, કયાં જાય છે ? આમ આવ." રાણાએ મોટે અવાજે હુકમ કર્યો; પણ સાંઢણીને ઉઠાડીને હાંકનારે દરવાજા બહારથી જ પાછી વાળીને દોડાવી મૂકી. એ જોઈ રાણો સૈનિકો તરફ વળ્યો અને બોલ્યો: " સૈનિકો—"

તે આગળ બોલે એટલામાં વીશળદેવે તેના ઘોડા આગળ જઇ પોતાનું મસ્તક ઝુકાવી કહ્યું: " પિતાજી, ભાઇની પાછળ સૈનિકોને નહીં મોકલવા મારી આપને ખાસ અરજ છે."

"કારણ?"

"તેમણે પોતાનાં તમામ વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ જાહેર કર્યો છે અને ફરીથી અહીં નહીં આવવા કબૂલ કર્યું છે."

"હું એ ન માની શકું.

"તોફાન કરતી વખતે અને કાનૂનો વિરુદ્ધ વર્તતી વખતે કશો વિચાર ન કરવો અને પછીથી પસ્તાવું એથી કાંઇ માફી મળી શકતી નથી; પણ-" જમીન પર પડેલી વીરમદેવની તલવાર તરફ રાણાની દૃષ્ટિ જતાં તેણે પૂછ્યું: "પેલી તલવાર કોની પડી છે? શું અહીં પણ તલવારો ચાલી છે?" જે સૈનિકો ત્યાં ઊભા હતા તેના સરદારને રાણાએ પોતાના અહીં આવવા પહેલાં શું બન્યું હતું તે જણાવવા કહ્યું. એ સૈનિકે તમામ હકીકત આદિથી રાણાને કહેવા માંડી.

વીશળદેવ રાણાના ઘોડા આગળથી ખસી ગયો.

રાણો વિગત સાંભળતો હતો તે દરમિયાન નાગેશ્વર અને સિંહદેવ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સિંહદેવ તે હકીકત સાંભળવા લાગ્યો અને નાગેશ્વરે વીશળદેવ પાસે જઈ મલાવને આરે બનેલા બનાવનું બયાન ટૂંકમાં કર્યું.

વીશળદેવ તે વખતે કર્ણાટકની રાજકુમારીના રથ પાસે ઊભો હતો. નાગેશ્વરની વાત રાજકુમારીથી સાંભળી શકાતી હતી. નાગેશ્વર એ વાત કહી રહ્યો એટલે વીશળદેવે તેને પૂછ્યું: "મલાવનો બનાવ અને અહીંનો બનાવ, બન્નેને લીધે પિતાજીનો ક્રોધ જરુર વધશે. તે શાન્ત કરવાનો કાંઇ ઉપાય?"

નાગેશ્વર તેનો ઉત્તર આપે એટલામાં તો રાજકુમારીના રથના ઘોડા ચમક્યા અને દરવાજા તરફ દોડ્યા. રાજકુમારીએ રથમાંથી ચીસ પાડી.

વીરધવળને જે સૈનિક–સરદાર વાત કરતો હતો તે અટકી ગયો. વીરધવળનું અને સૌનું ધ્યાન દોડતા રથ તરફ ગયું. વીશળદેવ રથની પાછળ ફલંગો ભરતો દોડયો; વિગત કહેનાર સરદારે અને ઘોડેસવાર સૈનિકોમાંના કેટલાક પણ પોતાના ઘોડા રથ પાછળ દોડાવ્યા.

થોડીક વારમાં વીશળદેવ રથ પર ચઢી ગયો અને ઘોડાને કાબૂમાં લેવા માટે તે રેન પકડવા ગયો તો તેને જણાયું કે રથની અંદરથી રાજકુમારીએ રેન પકડેલી હતી! તે રેન પોતાના હાથમાં લેવા મથ્યો ત્યાં રાજકુમારીએ પડદો ઉપાડી હસતાં હસતાં કહ્યું:

" ચતુર કુમાર, ઘોડાઓએ વગર વિચારે ભંગાણ પાડયું નથી!"

વીશળદેવ હવે સમજી ગયો કે–વીરધવળ સમક્ષ રજૂ થતી હકીકત તેને પૂરી કહેવાય નહીં અને તેનું ધ્યાન બીજે રોકાય એ હેતુસર રાજકુમારીએ આ ફેલ કર્યો હતો!

[૬]

દિલ્હીના સુલતાનની માતા ગુજરાતમાં

કર્ણાટકની રાજકુમારી ચાલાકીને વીશળદેવે પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકી. રાજમહેમાનમંદિર સુધી રથને તેણે જવા દીધો અને એ બાદ તેની પાછળ આવેલા ઘોડેસવાર સૈનિકોને તેણે સમજાવી દીધા કે, "રાજકુંવરીને જે શ્રમ પડયો છે તેથી તેની તબિયતમાં બિગાડો થઈ જવાથી હું અહીં રોકાઈશ. તમારે પિતાજી પાસે જવું હોય તો જાવ."

એ સૈનિકો પાછા વળી થોડેક દૂર ગયા ત્યાં તો વીરધવળ અને વસ્તુપાળ પણ શહેરમાં આવી પહોંચેલા જણાયા. સૈનિક-સરદારને હવે કાંઈ વિગત કહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું નહીં. રાણો પોતે મહેલે ગયો અને વસ્તુપાળ પોતાને ભવને ગયો. તેણે એક દૂતને તરતજ રાજમહેમાનમંદિરે મોકલ્યો. વીશળદેવ અને કર્ણાટકની રાજકુંવરીની વાતચીત છુપાઈને સાંભળીને આખાયે બનાવની સંકલના એ વાતચીતમાંથી તે દૂત ગોઠવી શક્યો. તેણે વસ્તુપાળને તેનું નિવેદન કર્યું. વીશળદેવના ગુણો માટે મંત્રીને ઘણું માન ઊપજ્યું અને તેણે પાકો ઠરાવ કર્યો કે કર્ણાટકની રાજકુંવરીનું લગ્ન વીશળદેવ

સાથેજ કોઈને કોઈ ઉપાયથી કરાવવું. બેશક, રાજકુમારી દેશાટનેથી પોતાને વતન પાછી જાય ત્યાં સુધી આ ઠરાવ અમલમાં મૂકી શકાશે નહીં, એ વાત તેના ધ્યાન બહાર રહી નહીં.

વીરમદેવના જે સાથીદારોએ આગલી રાત્રે નાગેશ્વર અને મામા સિંહ સાથે ઝપાઝપી કરી હતી. તેઓને વીરમના દેશવટાના વીરમગામમાંજ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. અને વીરમદેવ પોતે પણ તે ગામમાં ગયો હતો. તેને સગવડો કરી આપવામાં વસ્તુપાળે થોડાક દિવસ ધ્યાન રોકયું. એવામાં એક દિન ખંભાત બંદરેથી ખબર આવી પહોંચી કે—દિલ્હીના સુલતાન મોજયુદીનની વૃદ્ધ માતા મક્કા ખાતે હજ કરવા માટે ખંભાત બંદરે આવી ઇસ્લામી પંથના એક વહાણુવટીને ત્યાં ઊતર્યાં હતાં; પરંતુ કોઇક લૂંટારાઓએ તેમને લૂંટી લીધાં છે. પોતાની માતાને આ પ્રકારે ગુજરાતના તોફાની લોકોએ રંજાડયાની ખબર દિલ્હીના સુલતાનને થશે તો તે જરુર અપમાનનો બદલો લેવા માટે ફોજ મોકલશે.

વસ્તુપાળે વિચાર કરી જોયો. દિલ્હીના સુલતાન સાથે અથડામણનો તેને અનુભવ થઈ ચૂકયો હતો. એની અગણિત મોગલ સેનાનો એને ડર નહોતો; કારણ કે–થોડાંક વર્ષ ઉપર સુલતાને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી હતી ત્યારે અર્બુદગીરી (આબુ)ની ઘાંટી (ખીણો)માં મંત્રીએ તેની સેનાને જબરી હાર આપી હતી. એ હાર પછી સુલતાન ફરીથી ચઢાઈ કરવા હિમ્મત કરી શકે નહીં; પરંતુ એજ સુલતાનની માતાએ ખંભાતથી મક્કે હજ કરવાનું પસંદ કર્યું અને તે લુંટાઇ. એ ઉપરથી મંત્રીને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે–સુલતાને કદાચ બીજી ચઢાઈની તૈયારીઓ કર્યા પછી ચઢાઈ માટે આ બહાનું તો નહીં ગોઠવ્યું હોય ? જો એ બહાનું હોય તો તે માટે ફરિયાદ ઉઠાવવાનો મોક્કો તેને ન આપવો, એમ મંત્રીએ ઠરાવ્યું.

મંત્રીએ સ્વગત કહ્યું: "ગુજરાતની ભૂમિમાં આવનાર પરદેશી અથવા હિંદુ સિવાયની કોઇ પણ જાતિને હિંદુ રાણા વીરધવળના અમલમાં એવું કહેવાનું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ નહીં કે, તે ભૂમિમાં રાણાના ગેરકારોબારને લીધે લૂંટારાઓનો દોર જામી ગયો છે અને તે લૂંટારાઓ રાણાની નિર્બળતાથી અહિંદુઓને લૂંટે છે અને પીડે છે. આ લૂંટારાઓને જરુર પકડવા અને સુલતાનની માતાને દર્શાવી આપવું કે–ગુજરાતના હિંદુ રાણાની રાજ્યપ્રણાલિ રામરાજ્ય સમી છે. તેમાં હિંદુ સિવાયનાઓને સંપૂર્ણ સંતોષ મળે છે અને પરદેશી રાજવંશીઓ પ્રત્યે રાણાની મહેમાનગીરી ઉદાર અને એકસરખી છે. વીશળ કર્ણાટકની રાજકુમારીની મહેમાનગીરીમાં તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકયો તેમ સુલતાનની માતાની મહેમાનગીરીમાં મારે જાતે સરસાઈ મેળવવી જોઇશે."

આ પ્રજ્ઞ અને કુશળ મંત્રીએ તરતજ સૈન્ય સાથે ખંભાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. જે વહાણવટીને ત્યાં સુલતાન મોજ્યુદીનની માતા ઊતરી હતી તેને ત્યાં જતાં મંત્રીને માલૂમ પડ્યું કે–તે એક લક્ષાધિપતિ હતો અને સુલતાનનાં માતુશ્રીનો સંબંધી થતો હતો. મંત્રીએ તરતજ ઉદાર દીલ બતાવીને તે વહાણવટીને જણાવ્યું કે–"જે દુષ્ટોએ આ કૃત્ય કર્યું હશે તેઓને હું સખ્ત શિક્ષા કરીશ અને ઠેઠ મક્કા સુધી જવામાં સુલતાનની માતાને હવે જરાકે તકલીફ પડે નહીં તેનો પૂરેપૂરો મજબૂત બંદોબસ્ત કરી આપીશ." વહાણવટીએ મંત્રીના આ નિર્ણયની ખબર સુલતાનની માતાને કહેતાં તે ખુશી થઈ.

લૂંટારાઓ કોણ હતા તેની તપાસ માટે મંત્રીએ ચોગરદમ પોતાના માણસો મોકલ્યા. બે દિવસ સુધી કાંઈ પત્તો મળ્યો નહીં. ત્રીજે દિવસે રાત્રિને વખતે મંત્રી જાતે તપાસ કરવા નીકળ્યો. તેની સાથે તેના ત્રણ વિશ્વાસુ સૈનિકો હતા. ફરતાં ફરતાં તે બંદર તરફ જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એ વખતે કોઈની અવરજવર ન હતી. થોડોક વખત તે અહીંતહીં ફર્યો એટલામાં દરિયાના પાણીમાંથી કોઇ વ્યક્તિને

કિનારા ઉપર ચડતી તેણે દીઠી. "એ કોણ છે? શા માટે આ રાતને વખતે તેને દરિયામાં પડવું પડયું, તે પૂછો અને મારી કને લાવો." એમ મંત્રીએ પોતાના સૈનિકોને ફરમાવ્યું. તેઓ તે વ્યક્તિની કને ગયા તો તે તેમની પરિચિત વ્યક્તિ જણાઇ. તે નાગેશ્વર હતો! તેઓ આશ્ચર્યચકિત થતા મંત્રી પાસે તેને લાવ્યા.

હસતાં હસતાં તેણે મંત્રીને નમન કર્યું. મંત્રીએ પૂછયું: "તું અહીં ક્યાંથી? અને શું મોતી મેળવવા તેં દરિયામાં ડૂબકી મારી હતી?"

"કૃપાળુ," એજ હસિત મુખમુદ્રાથી નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: "સેવકનું શ્વસુરગૃહ ખંભાતમાં છે. એક વર્ષ સુધી તલવાર ફેરવવાની રાણાશ્રીએ મનાઈ કરી એટલે આ સ્થાન મને સાંભર્યું. સેવક પેલી કહેવત "श्वसुरगृहनिवासो स्वर्गतुल्यो–"

"વારુ; વારુ; એ બધું રહેવા દે." મંત્રીએ તેની વાત અટકાવીને પૂછયું: "પણ અહીં દરિયાકિનારે તું શા માટે આવ્યો?"

"શું તેની પણ મને મનાઈ છે?"

"હું ફક્ત સહેજ પૂછું છું."

"મુરબ્બી, હું અહીં મોતી મેળવવા આવ્યો હતો! આપ પણ અહીં મોતી મેળવવા પધાર્યા છો, આપને થોકબંધ મોતી મળી શકે એવું સ્થાન મેં શોધી કાઢયું છે."

"અર્થાત્—"

"મુત્સદ્દી પુરુષ પણ એવો પ્રશ્ન કરે?"

મંત્રીએ તેના વાકયો પર મનન કર્યું. પોતાની મુલાકાત સાથે આ ચાલાક જુવાનના શબ્દોનો વ્યંગાર્થ છે એ તેના ખ્યાલમાં આવ્યું. તેણે સ્નેહપૂર્વક તેનો ખભો થાબડીને કહ્યું: "શું તું લૂંટારાઓ સંબંધી વાત કરે છે?" નાગેશ્વરે સ્મિત કરતાં નમન કર્યું. "તેઓનું સ્થાન તું શોધી શકયો છે?" નાગેશ્વરે હા પાડી. "શાબાશ," મંત્રીએ કહ્યું: "ત્યારે હવે શી ઢીલ છે?"

"હજી બરાબર એક પ્રહરની ઢીલ છે." નાગેશ્વરે કહ્યું: "એ માણસો ચાંચીઆઓ છે. આજ મધ્યરાત્રિ પછી તેઓ શહેરમાં એક શ્રીમંતને ત્યાં લૂંટ કરવા જનાર છે. એ વખતે તેઓને સહેલાઇથી પકડી શકાશે."

"પણ આ બધું તેં જાણ્યું કેવી રીતે? નાગેશ્વર, મારે કહેવું જોઇએ કે, મારી ધારણા કરતાં પણ તું તારી આ જુવાન વયમાં ઘણોજ વધારે ચાલાક નીવડયો છે."

"શ્રીમાન મંત્રીજી, હું આપની સાથે વાત કરવા માગતો નથી." એમ કહી પૂંઠ ફેરવી અદબ વાળી નાગેશ્વર ઊભો રહ્યો.

"તારાં વખાણ કર્યાં તેથી કે? ઠી...ક! કાણાને કાણો ન કહેવો, એમ કે?" મંત્રીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

નાગેશ્વર તેના તરફ ફર્યો અને કહેવા લાગ્યો: "હું લગભગ સાત દિવસથી અહીં આવેલો છું. સુલતાનની માતા લુંટાઇ તે રાત્રે અચાનક હું આ તરફ આવ્યો હતો ત્યારે એ લોકોમાંના બે જણને મેં વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેઓની સાથે મૈત્રી બાંધી મેં તેઓને મારી ગાંઠનાં નાણાં આપીને મોજ ઉડાવવા દીધી અને ધીમે ધીમે તેઓનું સ્થાન અને તેઓના ધંધાની હકીકત મેળવી લીધી. તેઓના સ્થાનની મુલાકાત પણ હું ચાહે ત્યારે લઈ શકું છું. તેમના સંકેત શબ્દોથી હું સારી પેઠે માહિતગાર થઈ ગયો છું અને હવે જ્યારે આજ તેઓ નવી લૂંટ માટે તત્પર થનાર છે ત્યારે તેઓને આપની મારફત પકડાવવા એવો મનસૂબો કરીનેજ હું આવ્યો છું. ત્રણ દિવસથી આપ અહીં પધાર્યા છો એ મારા જાણવામાં હતું, પરંતુ એ ચાંચીઆઓ દરિયાની અંદર જહાજોમાં રહેતા હોવાથી આપના સૈનિકો તેમને પકડી શકે તેમ ન હોવાથી હું તેમની પાસેથી થોભી ગયો હતો. સુલતાનની વૃદ્ધ માતાને લૂંટયા પછી કોઇ વેપારી જહાજ લૂંટવાની તક એ ચાંચીઆઓને

મળી નથી એટલે તેમણે આજ અહીંના એક શ્રીમંતનું મકાન ફાડવા ઠરાવ્યું છે."

"તેઓ કઈ જાતિના છે?"

"તમામ એકજ જાતિના નથી." નાગેશ્વરે કહ્યું: "કોળી, ખારવા, રજપૂત અને મુસલમાનો. લગભગ ૬૦ માણસોનું એ ટોળું છે."

"કાંઇ ચિન્તા નહીં. હું ૧૦૦ સૈનિકો સાથે આવેલો છું."

"આપ પોતે ૧૦૧ મા!"

"અને તું પણ વધારાનો—"

"નહીં જી. મને તો તલવાર ફેરવવાની મનાઇ છે."

મંત્રી તેની સમયસૂચકતાથી અજબ થતો તેના તરફ ઘડીભર જોઈ રહ્યો. મુત્સદ્દીએ પોતાનું અંતર ખોલ્યું નહીં અને કહ્યું: "ત્યારે તો તને બાતલ રાખવો પડશે!"

મંત્રી મુત્સદ્દી હતો. નાગેશ્વરમાં મુત્સદ્દીનાં બીજ હતાં. ઉપરાંત તે તલવારીઓયે હતો. તેણે જવાબ દીધો: "મને તેથી ખેદ થતો નથી. એક રાજવંશીની ઇજ્જત લીધા પછી મારી તલવારે બીજા કોઈની ઇજ્જત લેવા બેશક એક વર્ષની ચૂપકીદીભરી તૈયારી કરી રાખવી જોઇએ!"

મંત્રીએ ચાલવા માંડયું. નાગેશ્વર અને ત્રણ સૈનિકો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા.

જે મકાનમાં ચાંચીઆઓ લૂંટ કરવાના હતા તે મકાન નાગેશ્વરે મંત્રીને બતાવ્યાથી મંત્રીએ અગાઉથીજ પોતાના સૈનિકોને ત્યાં ગોઠવી દીધા અને એ મકાનના ધણી પાસે બહારથી એવો ઢોંગ કરાવ્યો કે, જાણે કોઇને કશી ખબર નથી અને ઘરમાં સૌ નિદ્રાધીન છે. જે સમય

લૂંટ માટે અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તે સમયે બરાબર ચાંચીઆઓની ટોળી આવી અને મકાનમાં દાખલ થઇ. મંત્રીના સૈનિકો પૂરતા સાવધાન હતા. તેઓએ તેમને ઘેરી લીધા. ઝપાઝપી થઇ; કોઇક ઘાયલ થયા; કોઇક સૈનિકોને પણ ઘાયલ કર્યા પણ આખરે ચાંચીઆઓમાંના એકેએકને પકડી લેવામાં આવ્યા. તેઓને તમામને કેદ કરીને મંત્રીએ નાગેશ્વરને થોડાક સૈનિકો સાથે ચાંચીઆઓનાં જહાજો પર મોકલ્યો; જ્યાંથી તે લૂંટનો તમામ માલ લઇ જહાજોનો સદંતર નાશ કરી પાછો ફર્યો.

ચાંચીઆઓની લૂંટનો બધો માલ સુલતાનની માતા સમક્ષ મંત્રીએ રજૂ કર્યો; જેમાંથી પોતાની લુંટાયલી વસ્તુઓ તેણે વીણી લીધી; તેની કેટલીક સોનામહોરોની કોથળીઓ પણ તેમાં હતી. તેયે તેણે લઇ લીધી અને બાકીનો માલ પોતાનો ન હોવાથી તે લેવા ના પાડી.

પોતાની લુંટાયલી વસ્તુઓ પાછી મેળવી આપવામાં મંત્રીએ લીધેલી મહેનત માટે જ્યારે રાજમાતાએ તેનો આભાર માનવા માંડ્યો ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું: "માતા, મારા રાણાની રૈયતને આપે લુંટાતી બચાવી છે, એ આપ ભૂલી ગયાં. જો આપની થયેલી લૂંટ માટે મેં તપાસ ન કરી હોત તો આ ચાંચીઆઓ પ્રજાને વધારે ત્રાસ આપત. આવા દુષ્ટ લોકોને પકડવાની આપે મને તક આપી છે તે માટે હું અંતઃકરણપૂર્વક આપનો આભારી છું; પણ માત્ર શબ્દોથી હું તે આભાર બતાવવા માગતો નથી. મારું આપને નિમંત્રણ છે કે, મારે ત્યાં પધારો. મારી જન્મદાતા માતાની જેટલી સેવા હું કરું છું તેટલીજ આપની સેવા કરીશ અને જગતને બતાવીશ કે, હિંદુ જીવનમાં ઝેરવેર નથી. ઇસ્લામી પંથીની મહેમાનગીરીમાં એક હિંદુ, જાતીય વિદ્વેષનું લવલેશ પણ બીજ પોષતો નથી; પણ પૂર્ણ માનથી તેની ખીદમત ઉઠાવે છે."

"હં, એમ કે ?" એટલુંજ પૂછી રાજમાતાએ તેનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું. પોતે જે શબ્દો બોલ્યો તેની કસોટી આ વૃદ્ધ અને અનુભવી રાજમાતા કરવા માગે છે એ વસ્તુપાળ સમજી ગયો.

વસ્તુપાળ સહિત દિલ્હીના સુલતાન મોજયુદ્દીનની માતા ધોળકામાં આવ્યાં. મંત્રીએ તેને પોતાના ઘરમાં ઉતારો આપ્યો અને આઠ દિવસની અંદર સુલતાનની માતાની સંપૂર્ણ મહેરબાની મેળવવા માટે અને તે સાથે ગુજરાતની કારીગરીને અમરત્વ આપવા માટે તેણે બક્ષિસની અમોલ વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી.

ગુજરાતના નિપુણ સુતારોને તેણે ધોળકામાં એકત્ર કર્યા અને રાતદિવસની મહેનત લઇને સુંદર કોતરકામવાળું એક તોરણ બનાવવાનું કામ સોંપ્યું. મક્કાની હજ બે માર્ગે થતી. દરિયામાં વહાણમાં બેસીને અને તે પછી જમીન પર ઊંટ અથવા ઘોડા ઉપર બેસીને. આ બન્ને માર્ગોએ જવાય તે દરમિયાન જેટલી જેટલી સામગ્રીની જરૂર પડે તેટલી તમામની યાદી કરાવીને અને ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં વખણાતી ખાસ વસ્તુઓ પણ મંગાવીને તેણે તૈયાર રખાવી. આઠ દિવસ પૂરા થાય તે દરમિયાન મંત્રીએ જાતે સુલતાનની માતાની તહેનાતમાં રહી તેના ખાનપાનનો ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રબંધ રાખ્યો. જ્યારે તોરણ તૈયાર થયું ત્યારે તેણે સુલતાનની માતાનાં ચરણોમાં મૂકી જણાવ્યું કે, "મક્કાના દરવાજામાં બાંધવા માટે મારા તરફની આ નજીવી ભેટ છે." તોરણમાં ફક્ત કોતરકામ ન હતું પણ એવી રચના કરવામાં આવી હતી કે, તેની અંદર દીવા ગોઠવાઈ શકે. આ સંપૂર્ણ કારીગરીની વસ્તુ ઉપરાંત કીંમતી વસ્ત્રો, તે ઉપરની ઝીકટીકીની કારીગરી, રંગબેરંગી પટોળાં, માટી અને હાથીદાંતનાં નકશી કામનાં રમકડાં, આરસપહાણના પથ્થરોમાં ઉમદા શિલ્પકામ કરેલી વસ્તુઓ ઇત્યાદિ પણ સુલતાનની માતાને તેણે મક્કે લઇ જવા આપ્યાં.

તોરણ તૈયાર કરનાર સુતારોમાંના થોડાકને અને રાજ્યના સૈનિકોમાંના કેટલાકને લઈને તે આઠમે દિવસે સુલતાનની માતા સહિત ખંભાત બંદરે આવ્યો. તેણે સૈનિકોને તાકીદ કરી કે, "ઠેઠ મક્કા સુધી સુલતાનની માતાની સાથે રહી તમારા જીવ કરતાં પણ વધુ તેના જીવનું સંરક્ષણ કરજો. અને આખીયે હજ દરમિયાન તેને રાતી બદામ પણ ખર્ચ ન કરવા દેતાં મારા તરફથી દરેક ખર્ચ કરીને યથેચ્છ સુખસગવડ આપજો."

ખંભાત બંદરેથી જ્યારે વહાણો રવાના થયાં ત્યારે મંત્રી સ્વગત બોલ્યો: "જગતને મેં કસોટી કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું છે. જગતે એ કસોટી કરવી રહી કે એક રાજવંશી ઇસ્લામીને તેની પવિત્ર યાત્રા નિર્વિઘ્ને કરાવવામાં એક હિન્દુ સફળ નીવડયો કે નહીં ?"

એક મહિનો વહી ગયો. સુલતાનની માતા મક્કેથી પાછી ફરી ત્યારે મંત્રીએ પોતાનાં માણસો મારફત જાણ્યું કે, મક્કાના ખલીફે ગુજરાતના તોરણની કારીગરી માટે ઘણો જ સંતોષ બતાવ્યો હતો. તેણે બાખુશીથી મક્કાના દરવાજાને તોરણ બાંધવા દીધું હતું. તેણે જાતે તેમાંના દીવા પ્રકટાવવાની ક્રિયા કરી હતી અને જે જે હાજીઓ તે દરમિયાન મક્કે હતા તેઓ સર્વેએ પ્રસન્નતા બતાવી હતી. ખલીફને ચરણે ધરેલી ગુજરાતની કારીગરીની વસ્તુઓએ તો તેને ભારે તાજૂબીમાં નાંખી દીધો હતો. ખલીફે ઉદ્‌ગાર કાઢયા હતા કે, "ભૂતકાળમાં કોઈ પણ હિંદુએ નહીં મોકલેલી એવી આ તમામ વસ્તુઓ છે. અને તેમનું ઉમદાપણું જોતાં હમારા ઈસ્લામ ધર્મ માટે હિંદુઓના માનની સાબિતી મળી રહે છે, એથી હું ઘણો ખુશી થાઉં છું."

સુલતાનની માતા બંદરે ઊતર્યાં એટલે મંત્રીએ તેમનો નગર–પ્રવેશોત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યો અને તેમાં ખંભાતની જનતા

પણ ખુશીથી સામેલ થઇ. જે વહાણુવટીને ત્યાં અસલ તેમનો ઉતારો હતો ત્યાં તેમને લઇ જવામાં આવ્યા બાદ મંત્રીએ ખુદ તેમને પૂછયુંઃ “ હજ કેવી થઈ ? ”

“ ઠીક થઈ. ”

“ કોઇ જાતની અગવડ પડી નથી ને ?

“ ના.. ”

આટલાજ ટૂંક ઉત્તરો સુલતાનની માતાએ આપ્યા તેથી મંત્રી ઘણો આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે તેના મુખથી અતિ પ્રશંસાના શબ્દો સાંભળવાની આશા રાખી હતી અને જ્યારે તે ન સાંભળ્યા ત્યારે તેને અધિક સંતોષ આપવા માટે મંત્રીએ ઠરાવ કર્યો. જેવી વસ્તુઓની ભેટો તેણે મક્કાના ખલીફને મોકલાવી હતી તેવી વસ્તુઓ સુલતાનની માતાને આપી. ઉપરાંત ગુજરાતની જમીનમાંથી પાકતાં ફળફૂલ તેને નજર કર્યાં. ખંભાતના બજારમાં એ દિવસે ૫૦૦ ધોળા વછેરા વેચાવા આવ્યા હતા. મંત્રીએ તે ખરીદી લઈને સુલતાનની માતાને, ગુજરાતમાં પ્રાણીઓ કેવાં થાય છે, તેના સંસ્મરણરૂપે ભેટ કર્યાં. જ્યારે દિલ્હી ઊપડવાનો દિવસ આવી લાગ્યો ત્યારે સુલતાનની માતાએ મંત્રીને બોલાવ્યો અને કહ્યુંઃ “ તમે દિલ્હી આવી શકશો ? ”

“ માતાજી, આપ ફરમાવો તો આપના નોકર તરીકે આવું. ” મંત્રીએ જવાબ દીધો.

“ તારી પોતાની ઇચ્છા નથી થતી, બેટા ? ” માયાળુ સ્વરે સુલતાનની માતાએ પૂછયું.

“ સિંહની ગુફામાં જવા કોની ઇચ્છા હોય ? ”

અને એ પ્રશ્ન કરતાંજ મંત્રીને કંઇક સંતોષ મળે એવો ઉત્તર સૌથી પહેલી વાર સુલતાનની માતાએ આપ્યો. “ સિંહને જન્મ દેનારી તેની માતા સિંહણની તબિયત ખુદ તેના સંતાનની માફક

ઉઠાવ્યા પછી પણ તેની સાથે ગુફામાં દાખલ થતાં અચકાવું નહીં જોઇએ બેટા, દિલ્હીનો સુલતાન લોકો પર રાજ્ય કરે છે પણ તેની માતા ઉપર રાજ્ય કરતો નથી, એ ખ્યાલમાં રાખજે."

સુલતાનની માતા મહાબુદ્ધિશાળી છે. અને તેના તરફથી કંઈ દગો થવાની ધારતી નથી એવો વિશ્વાસ રાખીને મંત્રી તેની સાથે દિલ્હી જવા તત્પર થયો.

દિલ્હી નજદીક પહોંચવાને બે ગાઉ બાકી રહ્યા એટલે સુલતાનની માતાએ મંત્રીને થોભાવ્યો. તેને એક ગામડામાં ઉતારો આપીને પોતે દિલ્હી ગઇ. "આમ કેમ ?" મંત્રી સ્વગત વિચારવા લાગ્યો અને વિચાર કરતાં તેને એ પક્કી વૃદ્ધાના શબ્દો યાદ આવ્યા. સંતોષજનક અને સંપીલું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ તેણે આગમચેતી વાપરીને પોતાને દિલ્હીથી દૂર રાખ્યો છે, એમ તેના પણ ખ્યાલમાં આવ્યું.

મંત્રીનો ખ્યાલ બરાબર હતો. તેણે ગામડામાં મુકામ કર્યો. તેજ સાંજે વાજતેગાજતે સુલતાન તરફથી કેટલાક અમલદારો તેને તેડવા આવ્યા. તેઓની સાથે તે ગયો. સુલતાન દરબાર ભરીને બેઠો હતો. તેની માતા તેના સિંહાસનની પાછળ પડદામાં વિરાજી હતી. સુલતાને મંત્રીને આવકાર આપ્યો અને કહ્યુંઃ "ગુજરાતમાં તમારા જેવા બાહોશ મંત્રીઓ હશે, એવો મને ખ્યાલ ન હતો. મારાં માનવંત માતાજીના કહેવાથી મેં જાણ્યું છે કે, ફક્ત હું જ એમનો દીકરો નથી પણ તમેયે એમના દીકરા બરાબર છો. દીન મઝહબના કાનૂનો અમને ફરમાવે છે કે, જેવા તમો તરફ બીજા વર્તે તેવા તમો તેમના તરફ વર્તો. મારાં માતાજીને મક્કાની હજ તમે ખૂબ સુખસગવડોથી કરાવી છે, એ જાણીને મને તમારી અદેખાઈ આવે છે અને ઔર અદેખાઈ આવવાનું કારણ એ છે કે, તમે દીન મઝહબના

નથી. મારાં માતાજીએ તમને પોતાના પ્રતાપી પુત્ર બરોબર કહ્યા છે. હિન્દુ થઈને તમે પરધર્મીઓ તરફથી આવો માયાભર્યો પ્રેમ જીતી શકયા તે બદલ અદેખાઇ લાવીને એક વાર મારું દીલ પોકારી ઊઠે છે કે, હું તમારી જગ્યાએ કેમ ન હતો? મને જન્મ દેનારી મારી માનવંત માતાની સેવા હું પોતે કેમ ન બજાવી શકયો? અને એ અદેખાઈની આગમાં મારાં પાક માતુશ્રીનાં સંપૂર્ણ સંતોષી હૃદયનું ઝરણું પડીને આગમાંથી ખુદાઈ નૂર જેવું તેજ ઉત્પન્ન કરે છે. મારી માતાનું મલપતું મોં જ્યારે જોઉં છું ત્યારે આગ બુઝાઈ જાય છે અને ચોગરદમથી મારું દીલ તમારા પ્રત્યે માન અને પ્રેમના શીતળ ફૂવારા છોડવા લાગે છે. ગુજરાતના મંત્રીશ્વર, કહો હું તમારું પોતાનું શું ભલું કરું? તમને ખુદને મારી બાદશાહીમાંથી શું શું આપું કે જેથી તમારી સેવાનો બદલો મેં વાળી આપ્યો ગણાય? તમે જે માગશો તે આપીશ, તમે પોતે રાજી થાઓ, એજ હવે તો મારા દીલની મોટામાં મોટી ઉમેદ છે."

જે પ્રચંડ સુલતાને એક વાર ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી હતી અને હિન્દુઓને કચડી નાખવાનો મનસૂબો કર્યો હતો તેજ સુલતાનના મુખમાંથી વસ્તુપાળ આભારભર્યા આ શબ્દો સાંભળતો હતો. એને લાગ્યું કે, એ શબ્દો સુલતાનની જન્મદાતા માતાનાજ છે. આવા શબ્દો શસ્ત્રાસ્ત્રોના બળમાં માનનારો એક બાદશાહ પોતાના મુખમાંથી કહે એવા સંજોગો તેની માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા એથી વસ્તુપાળનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયું. પોતાની મહેનત આખરે સફળ થઈ, એથી એને આનંદ થયો. પણ માગવું શું? વસ્તુપાળે જો દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી અત્યારે પોતાને માટે જાગીર માગી હોત તો તેને મળી શકી હોત; બાદશાહના ભંડારમાંથી તેણે અમૂલ્ય જરઝવાહીરો માગ્યાં હોત તે મળી શક્યાં હોત.

સુલતાને 'જે માગશો તે આપીશ' એ ખુલ્લા શબ્દો કહ્યા

હતા. વસ્તુપાળ પોતાનો સ્વાર્થ બહુ સારી રીતે અત્યારે સાધી શક્યો હોત. બાદશાહ, તેની માતા અને દરબારમાં હાજર રહેલાં સૌ જણુ આતુરતાથી તે શું માગે છે એ જાણવા તલ્પી રહ્યાં. મંત્રીના દીલમાં એ વખતે પોતાનું ગુજરાત અને પોતાના ગુજરાતનો ધણી સર્વોપરી હતાં. તેણે મક્કમ અને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

"સુલતાન સલામત! એક ઇન્સાનની પોતાના મહેમાન તરફ જે ફરજ હોવી જોઈએ તે સિવાય મેં કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી. છતાં આપને તે અધિક પ્રિય થઈ પડ્યું છે અને મને કાંઈ માગવા કહો છો તો હું એટલું જ માગું છું કે, જ્યાં સુધી દિલ્હીનાં તખ્તોતાજ આપ સલામતને હસ્તક હોય ત્યાં સુધી આપે કદી ગુજરાત પર ચડાઈ કરવી નહીં, ગુજરાતની પ્રજાને પીડવી નહીં અને ગુર્જરેશ્વર સાથે પ્રેમભરી સંધી ટકાવી રાખવી."

"બસ ઇતના જ! ખુદ કે લિયે કુચ્છ નહીં!" આવા પોકારો દરબારીઓમાંથી પડી રહ્યા.

"મારે પોતાને માટે મારે કાંઇજ માગવાનું નથી." ચોગરદમ નજર ફેરવીને સૌ દરબારીઓ સાંભળે એવી રીતે મંત્રી બોલ્યો.

બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો હતો. એટલામાં પડદાની અંદરથી તેની માતાનો અવાજ સંભળાયો:

"શીખો, શીખો, મારા મઝહબના બિરાદરો! આ ગયર કૌમના એક બડા અફસરની વફાદારી અને ઇમાનદારીમાંથી કાંઈક શીખો! મારી ખીદમત ઉઠાવવામાં તેણે ખૂબ તકલીફ લીધી છે તેમ છતાં પોતાના સ્વાર્થ માટે એક ફૂટી બદામ પણ માગી નથી. જે માગ્યું છે તે ફક્ત પરમાર્થની નજરે માગ્યું છે; પોતાના રાજા તરફની વફાદારી માટે માગ્યું છે; પોતાના દેશની પ્રજાની બહેતરી અને સલામતી માટે માગ્યું છે. શીખો, આવા રાજભક્ત અને આવા દેશભક્ત

થતાં શીખો. સ્વાર્થની લાગણી દૂર રાખતાં શીખો. દેશ પહેલો, રાજ પહેલું અને પોતાની જાત પછી-સ્વાર્થ પછી એવું વર્તતાં શીખો. બેટા વસ્તુપાળ! દિલ્હીનો સુલતાન તારી માગણી સ્વીકારે છે પણ હું તે છતાંયે તને ફરીથી તારે પોતાને માટે કાંઇ માગવા કહું છું."

"મારાં માતાજી બરાબર કહે છે." સુલતાને કહ્યું: ગુજરાત તરફ મારી હયાતીમાં હું નજર સુદ્ધાંત નહીં કરું; મારો એક હલકો સિપાઈ પણ તે તરફ નહીં આવે એવું વચન હું આપું છું; પરંતુ તમારી જાત માટે કાંઇ માગો."

"સુલતાન સલામત!" વસ્તુપાળે જવાબ દીધો: "અમારા આર્ય ઇતિહાસમાં રાજમાતાઓએ રાજપુત્રો પર અજબ પ્રભાવ પાડયાના દાખલા મોજૂદ છે. આજ એક ઇસ્લામી રાજમાતાના એવાજ નમૂનેદાર પ્રભાવનો દાખલો મેં નજરે નિહાળ્યો. એક માતાના બળવાન અંતઃકરણની કેવી શક્તિ હોય છે, એ આમાંથી જગતની પ્રજાઓને શીખવાનું મળે છે. ગુજરાતને માટે મને અહીં જે વચન અપાયું છે તે દ્વારા હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યની ગાંઠ મજબૂત થતી હોવાથી મારે બીજું શું માગવાપણું રહે છે? એ માગણી મારી અંગત ગણો કે પછી ચાહે તેવી ગણો. એ સિવાય મારે પોતાને માટે હું કાંઇજ માગતો નથી. મને એવું કશુંજ દબાણ નહીં કરવા સૌને મારી વિનતિ છે."

મંત્રી 'એકનો બે' થયો જ નહીં. એણે પોતાને માટે કાંઈ ન જ માગ્યું. બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ તેને પોતાના સિંહાસન પાસે બેસાડયો અને આ પ્રસંગની ખુશાલીમાં પોતાના દરબારમાંના સૌને શિરપાવ આપ્યા.

[૭]

મહાન મંત્રી

ગુજરાતના મંત્રીએ દિલ્હીના સુલતાન પાસેથી મેળવેલા વચનનો શાહી મહોર સાથેનો રુક્કો એક દૂત મારફત અગાઉથી ગુજરાતના રાણાને મોકલાવીને પોતે દિલ્હીથી ધોળકે જવા ઊપાડયો. શાહી દૂતે તેની અગાઉ ધોળકે આવીને રાણો વીરધવળ દરબાર ભરીને બેઠો હતો ત્યાં એ રુક્કો રજૂ કર્યો. ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતે એ વાંચતાં જ સૌને આશ્ચર્ય થયું.

મામા સિંહદેવે એ રુક્કા ઉપરથી એક જુદો જ અર્થ ઉપજાવીને કહ્યું: "આમાં એટલી વાત ઠીક છે કે-મંત્રીશ્વરે આપણા પર બંધન નાખ્યું નથી."

એક બીજા દરબારીએ ટાપશી પૂરી પૂછ્યું: "આપના કથનની મતલબ શી છે?"

"ન સમજાયું?" મામા સિંહે કહ્યું: "ગુજરાત પર સુલતાન ચડાઇ ન કરે એમ તેને બાંધી લેવામાં આવ્યો પણ આપણે તેના પર ચડાઈ નહીં કરીએ એવું બંધન મંત્રીએ ન સ્વીકાર્યું. ગુજરાતને મહાગુજરાત જોવા આપણે જરુર સુલતાન પર ચડાઇ કરી શકીએ."

"બરાબર, બરાબર, મામાશ્રી! આપ ઠીક કહો છો." બેત્રણ દરબારીઓ બોલી ઊઠયા.

દિલ્હીનો શાહી દૂત અચંબાથી આમતેમ જોવા લાગ્યો.

રાણાએ કોષાધ્યક્ષને હુકમ કર્યો: "આ દૂતને માનમરતબા અને શિરપાવ સાથે વિદાય કરો."

દરબારીઓ સ્તંભિત થઈ ગયા. દૂત દરબારમાંથી વિદાય થયો તે બાદ રાણાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

"રાજ્યનો વિસ્તાર વધે એ હું પસંદ કરું છું પણ અન્યાયની રીતે નહીં. મારા ચતુર મંત્રીશ્વરે આ રુક્કો મેળવીને એક જૂનો ઘા રુઝવ્યો છે."

રાણો આટલું બોલ્યો ત્યાં તો ઘણાક દરબારીઓએ કહ્યું: "બરાબર છે. બરાબર છે."

રાણો બોલ્યો: "ખુશામદના ઉદ્દેશથી એવું ન બોલશો. મંત્રીશ્વરે આ રુક્કો મેળવવામાં જે મહાન્ હેતુ સાધ્યો છે એની કીંમત તમે નહીં આંકી શકો. તલવાર એ જ પોતાનું જીવનધ્યેય હોય એની પાસેથી તલવાર નહીં ચલાવવાનું વચન મેળવવું એ જેવી તેવી વાત નથી. પરમુલકની પ્રજાનું પીડન કરવામાં જ જેને આનંદ પડે એવી પ્રકૃતિ-વાળા પાસેથી પીડન–પ્રતિબંધની ઇચ્છા કબુલાવવી એ ઓછી કુશળતા નથી. મંત્રીશ્વરે રાજાનું, પ્રજાનું અને પોતાના જૈન ધર્મના દૃષ્ટિ-બિન્દુથી અહિંસાનું મહાન ધ્યેય સાધ્યું છે. મંત્રીશ્વર પોતે તલવાર ચલાવવામાં ઓછા કુશળ નથી. અનેક લડાઇઓમાં પોતાના બંધુ તેજપાળ સહિત તેમણે પરાક્રમ બતાવ્યાં છે અને અન્યાયી રાજાઓને દંડ દઈ આ રાજ્યનો ન્યાયી રીતે વિસ્તાર કર્યો છે. આવો કુશળ મંત્રી મેળવવામાં હું મારું પરમભાગ્ય સમજું છું."

સભા અવાક્ બની ગઈ. ગુરુદેવ સોમેશ્વરે કહ્યું: "વિજાતીય નૃપાળ સાથે સંધીનો આ કરાર કરીને મંત્રીશ્વરે જેમ તેના પર બંધન નાખ્યું છે તેમ આપણા ઉપર પણ બંધન રહે છે કે આપણે સંધી નિભાવવી."

"બેશક." રાણાએ કહ્યું.

"અને તેથી હવે હું આશા રાખું છું કે," સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: "સિંહદેવજી પોતાના બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી લેવાની ઉદારતા બતાવશે."

સૌની નજર સિંહદેવ તરફ ગઇ. કુમાર વીશળદેવ દરબારમાં હાજર હતો. મામા સિંહને તેણે સાન કરી કે, પશ્ચાત્તાપ પ્રદર્શિત કરો. બીજાઓની પણ તેવી ઇચ્છા તેમના મોં ઉપર નિહાળીને સિંહદેવે પોતાના શબ્દો માટે પશ્ચાત્તાપ જાહેર કર્યો.

રાણાએ મંત્રી દિલ્હી આવે ત્યારે તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવા જણાવ્યું. સોમેશ્વર પંડિતે એ કાર્ય કુમાર વીશળદેવને સોંપવા વિનતિ કરી. તરતજ કુમાર પોતાના આસનેથી ઊઠીને બોલ્યો: "પિતાજી, મને આ કામ માથે લેવામાં ઘણો જ હર્ષ થશે અને મામા સિંહદેવ પણ તેમાં જરુર ભાગ લેશે એવી આપશ્રીને ખાત્રી આપું છું."

દરબાર વિખરાયો. સિંહદેવે વીશળદેવને પૂછ્યું: "મને વળી તેં શા માટે વચ્ચે હોમ્યો?"

"મામા, તમારી તલવાર પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરાવવા!"

"હં...હં...એ બાબત તો મારા ખ્યાલમાં નહોતી."

"મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તજો એટલું જ કહેવાનું." આમ કહી વીશળ સિંહદેવથી છૂટો પડયો; અને એક સવારને તેણે ખંભાત નાગેશ્વરને બોલાવવા મોકલ્યો.

દિલ્હીથી થોડાક દિવસના અરસામાં મંત્રી આવી પહોંચ્યા. કુમાર વીશળદેવે એનું સ્વાગત પ્રજાજન મારફત કરાવવાની ગોઠવણ અગાઉથી કરી હતી. તે મુજબ શહેરમાંથી જ્યારે તેને સવારી સહિત દરબારમાં લઇ જવામાં આવ્યા ત્યારે ચૌટે અને ચકલે લોકોએ તેને ખૂબ માન આપ્યું. સવારીનું અગ્રપદ વીશળદેવે ખાસ સિંહદેવને આપ્યું.

દરબારમાં જતાં રાણાએ આદરમાન સહિત તેનું સ્વાગત કરીને હકીકત પૂછતાં ઠેઠ ખંભાતથી મોજ્યુદીન સુલતાનની માતાને લુંટારાઓએ લૂંટયાની હકીકત વસ્તુપાળે કહી અને એની જાતિતપાસ દરમિયાન નાગેશ્વરે તેને કરેલી મદદનાં તેણે મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. આ બાદ દિલ્હીમાં સુલતાન અને તેની માતા સાથે દરબારમાં થયેલી વાતચીત કહી બતાવી અને છેવટે બાદશાહના વચનની અને રુક્કાની વાત પણ કરી.

વીરધવળે એ સાંભળીને પૂછ્યું: " કહો, દિલ્હીના સુલતાન પાસેથી તમે મારું પ્રિય કરી આવ્યા પણ તમારું પ્રિય હું શું કરું ? "

" આપની કૃપા માટે આ પ્રસંગમાં બીજાઓ પણ હક્કદાર છે." મંત્રીએ કહ્યું: " નાગેશ્વરની બહાદુરી એવા પ્રકારની છે કે જે માટે એને તલવારની બક્ષિસ મળવી જોઈએ. "

" એની બહાદુરી માટે એને ૫૦૦ સુવર્ણમહોરો તેમજ પોષાક અને એક તલવાર બક્ષિસ આપો. " વીરધવળે કહ્યું.

"નાગેશ્વર ! " મંત્રીએ ઊભા થઈને કહ્યું: " આમ આવો. ખંભાતમાં તમે ઓછું કૌશલ્ય નથી બતાવ્યું. કૃપાળુ રાણા તરફથી તે બદલ જે શિરપાવ મળે છે, તે સ્વીકારો. " મંત્રીએ પોષાક, તલવાર અને ૫૦૦ સોનામહોરોની કોથળીને રાણાનો હસ્તસ્પર્શ કરાવ્યો. પહેલાં તેણે નાગેશ્વરને કોથળી આપી; પછી પોષાક આપ્યો અને તલવાર આપતાં કહ્યું:

" ન્યાય અને સત્યને અર્થે તથા જેને તમારા પ્રભુ તરીકે તમે માન્યા છે તેના હિતાર્થે આ તલવાર વાપરજો."

નાગેશ્વર તે લઈને નમન કરીને બોલ્યો: "પ્રતિબંધ– "

"હાં...મને યાદ આવ્યું." વસ્તુપાળે કહ્યું: " તમને તો એક વર્ષ સુધી તલવાર વાપરવાની મનાઈ છે ખરું કે ? "

" મંત્રીશ્વર ! " રાણાએ કહ્યું: " આ યુવાનનાં કામ મારા સ્મરણમાં છે. તમે તેને પ્રતિબંધિત વસ્તુની બક્ષિસમાં પૂર્વપ્રતિબંધ રદ કરવાનું કરેલું સૂચન લક્ષમાં લઈને જ મેં તલવારની બક્ષિસ કરી છે."

નાગેશ્વરે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને તે નમાવી રાણાને વંદન કર્યું. બાદ તલવાર હોઠે અરકાડતો તે પાછે પગલે હઠીને પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસી ગયો.

" મારા સ્વાગતમાં પ્રસન્નતાથી અગ્ર ભાગ લેનાર સિંહદેવજી પણ આ પ્રસંગે માનલાયક છે." મંત્રી બોલ્યો.

" એમને ૩૦૦ સુવર્ણમહોરો અને તલવારની બક્ષિસ આપો."

નાગેશ્વરના જેવી વિધિથી સિંહદેવને સુવર્ણમહોરો અને તલવાર આપતાં મંત્રીએ કહ્યું: " તમારા પરનો પ્રતિબંધ પણ આ નવી બક્ષિસથી આપોઆપ રદ થાય છે."

સિંહદેવે તલવાર સહિત રાણાને વંદન કરી પોતાનું સ્થાન લીધું.

સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: " હવે તમારી વાત."

વસ્તુપાળે જવાબ દીધો: " મને શું શું અહીં નથી મળ્યું ! રાણીશ્રીની મારા પર કૃપા છે; આપ સમા પંડિતો અને આપના સહમિત્રો કવીશ્વરોની મારા પ્રત્યે આશીષ છે કુમાર વીશળદેવ અને અન્ય યુવાનો મને વડીલ સમી દૃષ્ટિથી જુએ છે. પ્રજામાં સર્વ ધર્મના લોકોને સંતોષ છે. હવે બાકી શું છે ? "

"તમે નહીં માગો તોપણ હું આપીશ." રાણાએ કહ્યું: "મૂલ્યવાન પોષાક, મારી તલવાર અને દશ લક્ષ સોનામહોરો."

મંત્રી મસ્તક નમાવી ઊભો રહ્યો. પોષાક અને તલવાર વીરધવળે મંત્રીને આપ્યાં. જે લઇ સોનામહોરોના થાળને હાથ અરકાડી રાણાને વંદન કરી પોતાની જગ્યાએ જઈ મંત્રીએ કહ્યું: "રાણાએ આપ્યું. મેં લીધું. પણ તેનું હું શું કરું? દરબારમાં ઉપસ્થિત થયેલા કવિશ્વરો, પંડિતો, બ્રાહ્મણો અને ભાટચારણો! તમારી આશીષથી આ પદ હું ભોગવું છું માટે તમો સૌ વચ્ચે આ દશ લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ વહેંચી આપવા માટે હું પંડિત સોમેશ્વરદેવને વિનતિ કરું છું."

સુવર્ણમુદ્રિકાઓની થેલીઓનો થાળ સોમેશ્વર કને લઈ જવાયો.

વસ્તુપાળનો નિર્લોભ જોઇ સૌનાં અંતર પ્રસન્ન થઈ ગયાં અને બ્રાહ્મણો, કવિઓ તથા પંડિતોનો આનંદ એટલે પૂછવું જ શું? કવિ આનન્દે તો કવિતા જ કવે; પંડિતોને હર્ષ થાય તો તેઓ વિદ્વત્તા-ભરી વાણી જ વહાવે; ભાટચારણોને હર્ષ થાય તો તેઓ છંદ અને દુહાઓની વાક્ધારાઓ છોડે.

વીરધવળના દરબારમાં વસ્તુપાળની દશ લાખ સોનામહોરો જ્યારે યોગરદમ ઉપલા સર્વને અપાતી હતી, ત્યારે વસ્તુપાળની પ્રશંસાનાં કાવ્યોનાં ઝરણાં ત્યાં વહી રહ્યાં.

વસ્તુપાળ લજ્જાભૂષણને લીધે પોતાનું મસ્તક નમાવી રહ્યો. એની સ્તુતિ વિષે જો બધાઓનાં કાવ્યો અહીં આપીએ તો પૃષ્ઠ ક્યાં સુધી ભરાય તે કહી શકાય નહીં; જેથી નમૂના તરીકે થોડાંક અમે આપીશું.

વામનસ્થલીના કવિ સોમાદિત્યે કહ્યું: "કમળો શ્રીમંત છે; તદપિ સંકોચાય છે. કેવલ દ્વિજરાજ (ચન્દ્ર)ને પેખીને! અહીં ઊલટું દશ્ય દીઠું. શ્રી વસ્તુપાળના હસ્તકમળ લાખ્ખો દ્વિજરાજ (બ્રાહ્મણો)ને જોઈને વિકસે છે!

મહાનગરના નાના પંડિતે કહ્યું: " વસ્તુપાળ લજ્જીત થઈને કેમ પૃથ્વીતળ પ્રતિ નિરખે છે તે હું જાણું છું. સરસ્વતીના મુખને શોભાવનાર અને છુટ્ટે હાથે દાન કરનાર વસ્તુપાળ પાતાળમાંના બલિરાજાને પૃથ્વીમાં લાવવા નીચું જોઈ રહ્યા છે!"

કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય નામે કવિએ જણાવ્યું: " વસ્તુપાળે લક્ષ્મીને ચંચળ માનીને યાચકોને આપી દીધી પણ એ લક્ષ્મીએ કીર્તિ નામે તનયાને જન્મ આપ્યો. એ કીર્તિ ત્રિભુવનમાં રમણ કરે છે. એ સાંભળીને વસ્તુપાળ સલજ્જ બને છે! એ પુરુષ મહાન છે, જે નિજ કીર્તિ શ્રવીને સલજ્જ બને છે."

આમ કાવ્યાનંદ-વિનોદ વચ્ચે સૌએ પ્રસન્નતા જાહેર કર્યા બાદ દરબાર વિખરાયો.

[૮]

સ્વયંવર

એક વર્ષ વીતી ગયું. એ મુદ્દતને અંતે કર્ણાટકથી સમાચાર આવ્યા કે, ત્યાંનો રાજા પોતાની પુત્રી મૃણ્મયીનાં લગ્ન માટે સ્વયંવર રચે છે. અખિલ આર્યાવર્ત્તના રાજામહારાજાઓને તેમાં નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં છે. કર્ણાટકની રાજકુમારી જે શરતો સ્વયંવરમાં રજૂ કરશે તેમાં સફળ ઊતરનારને તે વરમાળા આરોપશે.

વીરધવળના દરબારમાં આ સ્વયંવરની નિમંત્રણપત્રિકા આવી. વસ્તુપાળનું એમ માનવું હતું કે, રાજકુંવરીની ગુજરાતમાં મહેમાનગીરી સારી રીતે કરી હોવાથી તેને વીશળદેવ માટે સહેલાઈથી મેળવી શકાશે; પણ તે નિરાશ થયો. સ્વયંવરમાં તો ઉમેદવારે પરાક્રમ બતાવવાં જોઈશે અને એમાં જે અગ્રપદે આવશે તેને જ રાજકુમારી વરશે. નિમંત્રણ–પત્રિકા વંચાઈ રહ્યા પછી વીરધવળે વીશળદેવ તરફ જોતાં તે ઉત્સાહથી ઊભો થયો અને બોલ્યોઃ "પિતાજીની આજ્ઞા હોય તો હું સ્વયંવરમાં જવા અને ત્યાં જે શરતો મૂકવામાં આવે તેમાં ગુજરાતનું પાણી બતાવવા તૈયાર છું."

"સ્વયંવર એટલે ક્ષાત્રવટનું પાણી બતાવવાનું સ્થાન." ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યુંઃ "એમાં ક્ષત્રિઓની બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને ગુણોની કસોટીઓ થાય છે. એમાં કોઈ દેશનું પાણી બતાવવાનું નથી હોતું.

જેથી મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે, ફક્ત વીશળદેવને જ નહીં પણ બીજા જે કોઈને સ્વયંવરમાં જવું હોય તેને જવાની છૂટનું લેખિત ફરમાન કાઢવું."

વીરધવળે તેવી છૂટ આપવા ફરમાન લખ્યું. વીશળદેવે કહ્યું: "ભલે; બીજા જે ક્ષત્રિયને અહીંથી આવવું હોય તે આવે. કહો, કોણ આવનાર છે?"

સોમેશ્વર દેવે જણાવ્યું કે, "ફરમાન ગુજરાતમાં ફરી વળે એજ આપણે જોવું રહ્યું. કર્ણાટક કોણ જનાર છે કે કોણ નહીં તે જાણવાની શી જરુર?"

પણ દરબારમાંથી અન્ય કોઈએ જવા તત્પરતા બતાવી નહીં; તેથી સૌએ એમજ માની લીધું કે, ફક્ત વીશળદેવ જ અહીંથી કર્ણાટક જશે.

તે મુજબ તૈયારીઓ થઈ પણ જે દિવસે વીશળદેવ પ્રયાણ કરતો હતો તે દિવસે મંત્રીએ તેને પૂછ્યું કે: "તારા ગુરુદેવે કોને માટે વકીલાત કરી હતી તે તું જાણે છે?"

"ગમે તેને માટે કરી હોય, પણ તે ન્યાયી હતી. હું મારા મનથી સ્વર્ગની કોઈ અપ્સરા માટે મને લાયક માનતો હોઉં તેથી શું બીજાઓને તે મેળવવાનો હક્ક નથી?"

વીશળદેવનો આ જવાબ સાંભળી મંત્રીએ મૌન સેવ્યું.

ગુરુદેવની આજ્ઞા લેવા વીશળદેવ ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું: "કુમાર, આ સ્વયંવરમાં તું જ પરાક્રમ બતાવીને વિજયી થાય એવી મારી અંતઃકરણની આશીષ છે."

કુમારે પોતાના સાથીદારો સહિત કર્ણાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં પહોંચતાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે, ગુજરાતમાંથી બીજો આવનાર ક્ષત્રિય, તેનો પોતાનો જ બંધુ વીરમદેવ હતો.

વીરમદેવના એક માણસે આવીને તેના તરફથી વીશળદેવને

સંદેશો કહ્યો કે: "એક ભાઈ તરીકે આ સ્વયંવરમાંથી આપ ખસી જાઓ અને મને તક આપો. ભવિષ્યમાં બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે સ્નેહ-સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું રહેવાની ગુરુદેવની અભિલાષામાં આપે આથી મદદ કરેલી ગણાશે."

ઉદારચરિત, બંધુપ્રેમી અને ગુરુદેવનો આજ્ઞાંકિત વીશળદેવ, વીરમદેવ તરફની માગણી ઉપર વિચાર કરતો હતો. એટલામાં તેનો સાર્થદાર નાગેશ્વર તેની પાસે આવ્યો. વીશળદેવે સાથે આવેલા નાગેશ્વરને કહ્યું: "મિત્ર! આપણે આજે જ કદાચ પાછા ગુજરાતમાં જઈશું!"

"મૃણ્મયીદેવીનું હરણ કરીને જ જવાનો આપે નિર્ણય કર્યો છે કે શું?" નાગેશ્વરે સવાલ કર્યો.

"ના. રાજકુમારીને કદાચ હું નહીં વરું."

"અને વીરમદેવને વરવાની તક આપશો; ખરું કે?" નાગેશ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: "મારા વીર પરંતુ ભોળા રાજવી! એમ કરવામાં તમે ગુજરાતનું નામ બોળશો."

"ના. કુમારીને નહીં વરવાના મારા સ્વાર્થત્યાગથી હું મારી જાતને દીપાવીશ."

"આપની ભૂલ થાય છે એમ માનવામાં."

"શી રીતે?"

"હું તે પછીથી કહીશ પણ પહેલાં મને કહો કે, આપ સ્વયંવરમાં વીરમદેવની ખાતર કેમ ભાગ નહીં લો?"

વીશળદેવે કહ્યું: "ગુરુદેવે જ્યારે પિતાજીના આજ્ઞાપત્ર દ્વારા ગુજરાતના હરકોઈ ક્ષત્રિયને કર્ણાટક જવાની છૂટ અપાવી ત્યારથી હું સમજી ગયો કે, મારા બંધુને પણ તક આપવા આ છૂટ અપાઈ છે. ગુરુદેવનું મને એમાં ન્યાયીપણું લાગ્યું છે. આપણે અહીં આવવા

ઊપડ્યા ત્યારે મંત્રીશ્વરે વીરમભાઈનું નામ મારા મુખેથી ઉચ્ચારાવવા તજવીજ કરી હતી પણ મેં દરકાર કરી ન હતી. હવે ભાઈએ મને કહેવરાવ્યું છે કે, ભાઈ તરીકે મારે હઠી જવું."

"ગુરુજીએ આપને પોતાને આજ્ઞા કરી છે કે, આપે સ્વયંવરમાં ભાગ ન લેવો?"

"ના. હું કન્યા જીતી આવું એવી ગુરુદેવે મને અંતઃકરણની આશીષ આપેલી છે."

"ત્યારે ગુરુદેવની ભલાઈનો ખોટો અર્થ વીરમદેવ ઉઠાવે છે; એટલું જ નહીં પણ ગુરુદેવે જે ભૂલ કરી છે તેનો લાભ લે છે."

વીશળદેવ વિચારમાં પડ્યો.

"ગુરુદેવે વીરમદેવને તક આપી એ તેમની રીત આપને વ્યાજબી અને ન્યાયી લાગે છે; પણ શું બહુપત્નીવ્રતને ઉત્તેજન મળે એ આપ પસંદ કરો છો?" નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

"વીરમભાઈ પરણેલા છે, તેથી તું આમ કહે છે?"

"હા. જબલપૂરની રાજકન્યાને તેઓ પરણેલા છે એટલે ખરું જોતાં વીરમદેવ સામે પ્રતિબંધ મુકાવો જોઈતો હતો."

"બહુપત્નીવ્રત સામેની તારી ભાવના માટે હું તને ધન્યવાદ આપું છું; પણ રજપૂતોમાં એ રિવાજનો પ્રતિબંધ નથી. ભગવાન રામચંદ્રજીની પેઠે રજપૂતો એકપત્નીવ્રત પાળે એમ હું પણ ઈચ્છું છું. તથાપિ એના અમલની આપણાથી ફરજ પાડી શકાય નહીં."

"પણ તે રિવાજ અટકાવવા માટે તક મળે તો શા માટે ન અટકાવવો? ગુરુદેવે આમાં આપને ન્યાય નથી આપ્યો."

"મને ન્યાય નથી આપ્યો?"

"હા. આપ કુંવારા છો. આપનો અને રાજકુમારીનો પ્રેમ ખીલેલો છે. વળી ભવિષ્યમાં રાજગાદી આપને મળવાનો સંભવ છે

અને વીરમદેવ માટે લગીરે તક નથી. આ સંયોગો જોતાં ગુરુદેવે ગુજરાતમાંથી અન્ય કોઈને આ સ્વયંવરમાં ભાગ લેવા દેવો જોઈતો ન હતો."

વીશળદેવ વિચારમાં પડી ગયો. નાગેશ્વરે કહ્યું: "આપે ગુજરાતનું પાણી બતાવવા કહ્યું હતું એજ બરાબર હતું. આમાં ક્ષાત્રવટની વાત ફક્ત પંડિતોને જ કરવાની હોય. મુત્સદ્દીઓને મન આપ ગુજરાતનું પાણી બતાવો એજ વ્યાજબી થઈ પડે."

"ત્યારે શું મંત્રીશ્વરે મારી સાથે એ દૃષ્ટિબિન્દુથી વાત કરવા માગી હશે?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

"હા. જેઓ આપને ભાવી ગુજરાતના રાજા બનાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષતા હશે તેઓ એમજ ઈચ્છશે કે, આપનેજ કર્ણાટકની કુંવરી વરે. મંત્રીશ્વરે મુત્સદ્દીગતથી આપને વીરમદેવથી ચેતાવવા માગ્યા હતા. વીરમ ઝનૂની અને અવિચારી છે. વળી તેણે આપના દેખતાં કર્ણાટકની રાજકુંવરીનું અપમાન કર્યું હતું."

"પણ તે માટે પછીથી પસ્તાવો બતાવ્યો હતો."

"ન છૂટકે જ બતાવ્યો હતો. પણ એવી પ્રકૃતિના માણસોને જો સ્વમાન હોય તો સ્વયંવરમાં આવે જ નહીં. છતાં તે આવ્યો છે એનું કારણ એજ કે, તે નફફટ છે."

"તું બહુ બોલે છે." વીશળદેવે કહ્યું.

"કેવળ આપનું મહત્ત્વ આપશ્રીને સમજાવવા માટે જ!" નાગેશ્વરે જવાબ દીધો.

વીશળદેવ ફરીથી વિચારમાં પડ્યો. નાગેશ્વરે કહ્યું: "આપને કશો વિચાર કરવાની જરુર નથી. આપે અહીં ગુજરાતનું પાણી બતાવવાનું છે. ક્ષત્રિય તરીકે આપ પરાક્રમી છો એની હું ના પાડી જ ન શકું; પણ આપ ગુજરાતના પ્રતિનિધિ છો, એ ન ભૂલશો.

વીરમદેવ અહીં આવ્યાથી આપે એને ગુરુદેવની માફક તક આપવાની નથી. આ કન્યા તે જીતી જાય નહીં એ ગુજરાતને ખાતર આપે જોવાનું છે. જે શરતો રાજકુમારી રજૂ કરનાર છે તેમાં પૂર્ણ કૌશલ્ય અને પરાક્રમ બતાવી આપે ગુજરાતનો ડંકો વગાડવાનો છે."

"નાગેશ્વર!" વીશળદેવે કહ્યું: "આ ઇચ્છામાં તેં તારી પોતાની તથા મંત્રીશ્વરની ઇચ્છા સાધી લીધી છે. હું ગુરુદેવની ભલાઇમાં સાધનભૂત થવા ઇચ્છતો હતો, કદાચ મેં ભાઈ માટે સ્વાર્થત્યાગ પણ બતાવ્યો હોત; પણ તેં જુદા જુદા અનેક મુદ્દા મારી આગળ મૂકી મને 'નવી આંખ' આપી છે. હવે તો કેવળ ગુજરાતને ખાતર હું આ કર્ણાટકી વીરાંગનાને જીતીશ જ."

નાગેશ્વર પ્રસન્નતાથી વીશળદેવ તરફ જોઈ રહ્યો.

વીશળદેવે નાગેશ્વર સાથેની વાતચીત પછી કર્ણાટકની રાજકુંવરીના સ્વયંવરમાં તેને વરવા માટે ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો: એ સાયંકાલે સ્વયંવરના ઉમેદવારોને કર્ણાટકના દરબારમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા અને તેમાં રાજાએ જાહેર કર્યું કે, "મારી કન્યાને વરવા ઇચ્છનારાઓની કસોટી નીચે મુજબ કરવામાં આવશે:

"(૧) આજે દરેક ઉમેદવારને ઉતારે બબ્બે અશ્વ જોડેલો એકેકો રથ મોકલવામાં આવશે. આવતી કાલે પ્રાતઃકાલમાં નગર બહારના મેદાનમાં એ દરેક અશ્વ–રથમાં દરેક ઉમેદવારે એકલા બેસવું જોઈશે. એ તમામ રથ એક સાથે દોડાવવામાં આવશે. દશ કોશના નિયત કરેલા ઘેરાવામાં દોડતા એ રથમાંથી જેઓ આગળ આવશે તેઓ પસંદગીની પ્રથમ કક્ષામાં વિજયી ગણાશે અને બાકીના પરાજીતોને ફક્ત પ્રેક્ષકો તરીકે સ્વયંવરમાં સ્થાન મળશે.

"(૨) એજ સાંજે આ દરબારમાં બીજી કસોટી તીર વીંધવાની થશે. દરબારસ્થાનની વચ્ચોવચ્ચ પાણીનો એક વિશાળ કુંડ કરવામાં આવેલો છે. તે તમે જોઈ શકશો. એ કુંડની પાળ ઉપર

બાર વામ ઊંચે એક થાંભલા ઉપર એક પૂતળું મૂકવામાં આવશે. તેને મસ્તકે ત્રણ ફળ હશે. પૂતળું જે પાળ ઉપર હશે તેની સામી પાળે પ્રથમ કક્ષામાં વિજેતા થયેલા પ્રત્યેક ઉમેદવારે ઊભા રહીને પાણીમાંના તેના પ્રતિબિંબ ઉપરથી તેને મસ્તકેથી ત્રણે ફળ વીંધવાં જોઈશે. બેશક, પૂતળાને લગીરે આંચ આવે નહીં એ મુખ્ય શરત રહેશે.

"(૩) બીજી કક્ષામાંથી ફત્તેહમંદ થનારને એક ખાસ અઘરી અને જીવસટોસટ કસોટીમાંથી પસાર થવું જોઇશે. રાજકન્યા પોતે એક સ્થળે ઊભી રહેશે. તેની પાછળ લાકડાનું એક પાટિયું હશે. ઉમેદવારે એ પાટિયામાં તીર એવી રીતે લગાવવાં કે રાજકન્યાના શરીરને લગીરે આંચ આવ્યા વિના તેની બંને બાજુએ તીરની એક સરખી સમાન સીધી બે લીંટીઓ થાય. આ પ્રયોગમાં જે ઉમેદવાર નિશાન ચૂકશે અને રાજકન્યાના શરીરને તેનાથી જો જરાક પણ ઈજા થશે તો સૈનિકો તરફથી ઉમેદવાર ઉપર તીરોનો વરસાદ છૂટશે.

"આ ત્રણે કસોટીમાંથી વિજયી થનારને રાજકન્યા સ્વયંમેવ વરમાળા ધારણ કરાવશે."

આશરે બસો ઉમેદવારો વચ્ચે ઉપલી શરતો વાંચવામાં આવી. ઘણાંઓ માંહોમાંહે વિચારમાં પડયા કે, આ ત્રણેમાં ફત્તેહ મેળવવી એ કાંઇ સાધારણ બાબત નથી. કસોટીઓ એ એક કરતાં ચઢીઆતી હતી અને છેલ્લી તો બેશક જીવસટોસટ હતી.

દરબાર વિસર્જીત થતાં વીશળદેવ ઉતારે આવ્યો. એ દરબારમાં તેની સાથે ગયેલા તેના તમામ સાથી ર્યા પરંતુ નાગેશ્વર તેના જોવામાં આવ્યો નહીં. 'કયાં ગયો હશે?' 'એ કેમ આપણી સાથે આવ્યો નહીં?' એવા પ્રશ્નો વીશળદેવે બીજા સાથીદારોને પૂછયા પણ તેઓને કોઇને તેના સંબંધમાં ખબર નહોતી. રાત્રિનો એક પ્રહર- બે પ્રહર એમ ધીમે ધીમે

પ્રહરો વીતવા લાગ્યા, પણ નાગેશ્વર ન જ આવ્યો. બીજે ક્યાંક સૂતો હશે એમ માની લઈને વીશળદેવે તેની ચિંતા છોડી દીધી અને પોતે નિરાંતે નિદ્રિત થઈ ગયો.

રાત્રિના ચોથા પ્રહરમાં તેના ઉતારામાં જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ હતી અને સર્વે ઘસઘસાટ ઉંઘતા હતા ત્યારે ચાર માણસોએ ગુપચૂપ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. અશ્વ બાંધેલા હતા તે સ્થાને તેઓ ગયા. ધોળી દાઢી અને ધોળી મૂછોવાળો એક બુઢ્ઢો અશ્વરક્ષક ત્યાં સૂતો હતો. તેને જગાડી તેઓએ તેના તરફ પોતાની તલવારો ધરી. અશ્વરક્ષક તેઓને કરગરી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: "મને ગરીબને શા માટે સતાવો છો?"

"અમને મદદ કરવા વચન આપ તો તને મારી નાખીશું નહીં પણ ઊલટી સારી બક્ષિસ આપીશું."

અશ્વરક્ષકે તેમને મદદ કરવા કબૂલાત આપી. તેઓએ માદક વસ્તુ ભેળવેલા લાડુ અશ્વને તેમના દેખતાં જ ખવરાવવા તેને આજ્ઞા કરી. તેઓ પોતાની સાથે તેવા લાડુનો ટોપલો લાવ્યા હતા. અશ્વરક્ષકે તે ખવરાવ્યા. બાદ તેને રુપામહોરોની એક કોથળી બક્ષિસ અપાઈ અને બીજી તેની સામે ધરી કહેવામાં આવ્યું કે: "જો આ જોઈતી હોય તો અમે કહીએ તેમ ." બુઢ્ઢો લોભીઓ જણાયો.

તેણે જવાબ દીધો: "તમે કહેશો તેમ કરીશ."

"તો તારે અમારી સાથે આવવું જોઈશે. અને તારે બદલે અમારામાંથી એક જણ તારા વેષમાં અહીં રહેશે."

અશ્વરક્ષકે તેમ પણ કબૂલ કર્યું; અને તે તેઓની સાથે ગયો. આ ચારમાંથી તેને બદલે એક માણસ તેનો વેષ લઈને ત્યાં રહ્યો.

પ્રભાતનો પહોર થયો. આખી કર્ણાટક નગરીનો જનવૃન્દ અશ્વરથોની પ્રતિસ્પર્ધા જોવા ઊલટ્યો. રાજવંશી ઉમેદવારો વિવિધ

પ્રકારનાં કીંમતી વસ્ત્રો પહેરી આકર્ષક ઠઠેરા કરી તેમને અપાયલા રથોમાં બેસી પરીક્ષાસ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યા.

જ્યારે બધાએ ઉમેદવારો આવી ગયા છે એમ નક્કી થયું ત્યારે સર્વ રથો એક લાંબી સીધી હરોળમાં ઊભા રાખવામાં આવ્યા અને એક–બે–ત્રણ ઘંટ વાગતાં દરેકના અશ્વે થનથનાટ સહિત દોડવું શરૂ કર્યું.

વીશળદેવનો રથ આ પ્રતિસ્પર્ધામાં હતો. તેના અશ્વો એકાદ કોશ દૂર ગયા હશે એટલામાં તો લથડવા લાગ્યા. વીશળદેવે લગામ બરાબર ખેંચીને ચાબખાઓ લગાવ્યા; પણ તેથી તો અશ્વો સ્ફૂર્તિથી દોડવાને બદલે જાણે હોશકોશ વિનાના બનતા હોય તેમ જણાયું. વીશળદેવ રથ પરથી નીચે ઊતર્યો; અને ઘોડાઓને થાબડીને તેમની ચિકિત્સા કરવા લાગ્યો. અશ્વોની વિકૃત સ્થિતિ તે કળી ગયો. તેમની આંખો ઘેરાઈ જતી હતી; શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા જોશભેર અને જલદીથી થતી હતી; તેમનાં પેટ ફૂલી ગયાં હતાં. આ નિશાનીઓ ફેફની છે એવું વીશળદેવના લક્ષમાં આવી ગયું.

તે વિચારવા લાગ્યો કે તે સ્થિતિ હવે કેમ વિદારવી? પ્રતિસ્પર્ધીઓના રથ દૂર દૂર દોડી જતા હતા; કેટલાક તેની બાજુમાં થઈને પસાર થતા હતા; સૌ વેગમાં હતા. માત્ર વેગરહિત અને ક્રિયાશૂન્ય વીશળદેવ જ હતો. તેની બાજુમાંથી પસાર થતા એક રથમાંથી એક તીર છૂટયું; અને તે જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં નજદીકના એક વૃક્ષમાં ચોંટયું. તેને કાંઈક સફેદ વસ્તુ લગાડેલી હતી. વીશળદેવે તે તીર ઉખેડયું અને જોયું તો તે ઉપર એક ચિઠ્ઠી વીંટાળેલી દીઠી. તેણે ચિઠ્ઠી વાંચી:

"કસોટી કર્યા વિના મિત્રો પર વિશ્વાસ રાખવાનું ફળ!"

વીશળદેવ આ ચિઠ્ઠી વાંચી ગૂંચવાયો: શું અશ્વોને ફેરી

હાલતમાં મૂકનાર મારો મિત્ર નાગેશ્વર હશે? જો તેણે તેમ કર્યું હોય તો સ્વયંવરમાં આવનાર કોઇ અન્ય ઉમેદવારને એ ખબર કેવી રીતે થઇ?

વીશળદેવ પ્રશ્નોનો ઉત્તર શોધતો હતો. તેવામાં તેની નજદીકમાં અશ્વોનાં પગલાં સંભળાયાં. તે જુએ છે તો, રાજકુમારી ચાર ઘોડેસવારો સહિત અને ત્રણ ખાલી ઘોડાઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચી.

વીશળદેવે પૂછ્યું: "મને આવા અશ્વો શા માટે મોકલ્યા?"

"તમે આ સ્પર્ધામાં હજી પણ ભાગ લેવા ઇચ્છો છો?" રાજકુમારીએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"બેશક."

"તો જ્યાંથી અશ્વરથ સૌથી પહેલાં દોડ્યા હતા ત્યાંથી નવા અશ્વો જોડેલા રથ સાથે તમે સ્પર્ધામાં દાખલ થઇ શકશો."

"અહીંથી નવા અશ્વો સહિત નહીં?"

"ના. અશ્વો કોઈ પણ સંયોગમાં બદલી શકાય નહીં; પણ મને પુરાવા સાથે ખબર મળી છે કે, ગઈ રાત્રે છેલ્લા પ્રહરે તમારા અશ્વોને પ્રપંચથી કેફી બનાવવામાં આવ્યા હતા; તેથી મારા પિતાજીની, મંત્રીજીની અને તમામ અમલદારોની સંમતિ લઈ, ખાસ સંયોગ તરીકે, તમને નવા અશ્વો આપવા મેં ઠરાવ્યું છે; પણ મૂળ સ્થાનેથી તમારે રથ દોડાવવો જોઇશે, એવો સૌનો અભિપ્રાય છે."

"ત્યારે તો મને ઘણો વિલંબ થાય. દશને બદલે સહેજ બાર કોશનું અંતર મારે કાપવું જોઇએ; અને હું મારા પ્રતિસ્પર્ધીઓથી ઘણો જ પછાત રહું."

"એમાં અમારો કાંઈ ઉપાય નથી. હિંમત હોય, શક્તિ હોય, બાહુબલ હોય, તો આ શરતે પુનઃ પગરણ માંડો અને નિર્બલ હો તો—"

" હું તમારી શરત કબૂલ કરું છું."

રથના કેરી ઘોડાઓને છૂટા કરવામાં આવ્યા. નવા બે ખાલી ઘોડા જોડવામાં આવ્યા. વીશળદેવને ઘોડા પર સવારી કરાવવામાં આવી.

એ રથ સહિત સૌ પુનઃ એ સ્થાને આવ્યાં કે જ્યાંથી સર્વ પ્રારંભમાં દોડયા હતા.

કર્ણાટકના રાજાએ સર્વ સંમિલિત નરનાર સમક્ષ એક ટૂંક ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, " અન્ય પ્રતિસ્પર્ધીઓને અન્યાય નહીં કરવા માટે જ આ પ્રતિસ્પર્ધીને નવીન આગન્તુક તરીકે અમે તક આપીએ છીએ. જો એનામાં ચાલાકી હશે તો એ જીતશે."

સૌને એમ લાગ્યું કે, આ ગુજરાતીનો પ્રયાસ નકામો છે. એક કોશ પહોંચ્યા પછી પુનઃ તેનું અહીં આવવું અને પાછું પુનઃ અહીંથી જવું એટલે એકંદર બે વધુ કોશનું અંતર તેણે કેડવું રહ્યું. જરૂર એ હારી જશે !

સૌ આમ માનતાં હતાં તે વખતે વીશળદેવે પોતાનો રથ ત્રણ ઘંટ પડતાં દોડાવ્યો. એના હૃદયમાં અત્યારે રાજકુમારીનું મહેણું સર્વોપરી હતુંઃ " જો નિર્બલ હો–" એ મહેણું તેણે તેને પૂરું કરવા દીધું ન હતું. બાર કોશની શરતમાં જીતી એ મહેણું કદાપિ કાળે પૂરું કરવા ન દેવું એવો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય હતો.

તેજી ઘોડા, ચલાક સવાર અને તે પણ હૃદયમાં મહેણાંની આગથી ધૂંધવાતો ક્ષત્રાણીજાયો વીર; એટલે પૂછવું જ શું ? જોતજોતામાં એણે અશ્વોની ગતિ વધારી મૂકી. જોતજોતામાં એ અન્ય રથોનો સંગાથી થઈ ગયો અને પછી તો જેમ ફૂંફાડા મારતા કેશરી–હ્ય ફાળ ભરતા ધસે તેમ તેના રથના અશ્વો અન્ય રથોને પાછળ પાડતા દોડી રહ્યા.

શરત પૂરી થવાને લગભગ એક કે   હ્યુ ત્યારે એકંદર પંદર રથ લગભગ એક સાથે હતા; અને બાકીના ઘણા પશ્ચાત પડી

ગયા હતા. આ પંદરની સંખ્યામાં વીશળદેવનો રથ હતો; વીરમદેવનો રથ પણ હતો.

અર્ધો કોશ બાકી રહેતાં પંદરના બાર રહ્યા અને તેમાં યે બન્ને બંધુઓ આગળ હતા. હવે એમની વચ્ચે ચડસાચડસી તીવ્રતાથી શરુ થઈ. દરેક જણે ખબરદારીથી અશ્વો હાંકવા માંડયા.

એ અર્ધા કોશના ઘેરાવામાં તો જનવૃન્દની મેદની પુષ્કળ જામેલી હતી અને વિજેતાઓને કંઇ ને કંઈ ઉદ્‌બોધનોથી ઉત્સાહી કરતી હતી.

એ અંતિમ ભાગમાં એકબીજાના રથથી આગળ જવાની ઉતાવળમાં એકએ જણુ પોતે જ રથમાંથી ઊથલી પડયા. એક રથના ઘોડાઓને ખૂબ ચાબખાઓ પડયા હોવાથી મોઢે ફીણુ આવ્યાં; જેથી તે ગબડી પડયા.

અને આખરે બરાબર સાત જણુના રથો એક સાથે નિયત સ્થળે જઈ પહોંચ્યા. આમાં વીશળદેવ અને વીરમદેવ બન્ને બંધુઓના રથો હતા.

પ્રથમ કસોટીના વિજેતાઓ આ સાત જણા ગણાય એવું જાહેર કરવા માટે જ્યાં કર્ણાટકનો મહારાજા ઊભો થયો ત્યાં એક વૃદ્ધ પુરુષ સિંહાસન પાસે આવી નમન કરી બોલ્યો: "સબૂર! મહારાજાશ્રી! આ શરતનું પરિણામ આપ જાહેર કરો તે પહેલાં એક રાજકુમારને વ્યાજબી ઈન્સાફ આપવા કૃપા કરો."

સૌ તે વૃદ્ધ તરફ જોઈ રહ્યા.

"તમે કોને માટે ઈન્સાફ માગો છો અને શી બાબતમાં માગો છો?" મહારાજાએ તેને પ્રશ્ન કર્યો.

વૃદ્ધે પોતાનાં દાઢીમૂછ કાઢી નાખ્યાં. પોતાની લાકડી દૂર ફેંકી દીધી.

વીશળદેવ અને વીરમદેવ ઉભયે તેને ઓળખ્યો કે, તે નાગેશ્વર હતો !

નાગેશ્વર તરીકે વૃદ્ધ ખુલ્લો થયો તે વખતે તે જ સ્થળે એક બાજુ નાનું સરખું ધાંધલ મચ્યું. વીશળદેવના સાથીદારો ભેગો એવોજ એક વૃદ્ધ બેઠેલો હતો. તેના સંબંધમાં એ ધાંધલ હતું. નાગેશ્વર ખુલ્લો થયો એટલે તે વૃદ્ધ પોતાની જગ્યાએથી ઊઠીને ચાલવા મંડયો. વીશળદેવના એક સાથીદારે તેને રોકવા તેના માથા ઉપર બાંધેલા ફાળીઆનો છેડો ખેંચ્યો. એ ખેંચતાણમાં તેનું ફાળીઉં નીચે પડયું અને સાથે સાથે તે માણસે માથા પર પહેરેલી નકલી સફેદ વાળની ટોપી પણ પડી ગઈ! એ જોતાંજ વીશળદેવના બધા સાથીદારોએ તે માણસને પકડયો. તેની સફેદ મૂછો પણ ખેંચી કાઢવામાં આવી અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે–તે માણસ વીરમદેવનો સાથીદાર હતો! ધાંધલનું કારણ આ હતું. તે માણસ અને વીશળદેવના સાથીદારો વચ્ચે ઝપાઝપી થતી હતી. વીશળદેવે તે જોયું એટલે પોતાના માણસોને રોકવા તે તેમની પાસે ગયો.

કર્ણાટકના સૈનિકોનો ઉપરી પણ તે ધાંધલ શમાવવા ગયો. તે દરમિયાન કર્ણાટકના મહારાજાએ નાગેશ્વરને પૂછ્યું: "તમારું કથન શરુ કરો."

"મહારાજ!" નાગેશ્વર બોલ્યો: "જે સાત રથો આગળ આવ્યા છે તે તમામને એક સાથે વિજેતા તરીકે ગણી શકાય નહીં પણ એકલા કુમાર વીશળદેવને જ વિજેતા ગણવા, એવું મારું નિવેદન છે."

"કારણ?"

"કારણ કે બધા રાજકુમારોએ ફક્ત દશ કોશનું અંતર કાપ્યું છે; પણ વીશળદેવે તો બાર કોશ કાપ્યા છે. તેમનો રથ એક પ્રપંચને

લીધે અધવચ અટકી પડયો. તે પછી તેઓ આ સ્થળે આવ્યા અને જ્યારે બીજાઓને ફક્ત નવ કે આઠ કોશ કાપવાના બાકી હતા ત્યારે તેમણે અહીંથી શરુઆત કરીને વિજેતાઓની કક્ષામાં જ પોતાનું સ્થાન ટકાવ્યું."

"તમારી દલીલ જો કે અર્થપૂર્ણ છે તોપણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ બરોબર નથી."

આ વખતે વીશળદેવ પોતાનાં માણસોનું ધાંધલ શમાવીને સેનાપતિ સહિત પાછો ફર્યો. મહારાજાએ આગળ કહેવા માંડયું: "કુમાર વીશળદેવની ચાલાકી, સ્ફૂર્તિ અને ઘોડાઓ હાંકવાની કળા જો કે તમામ પ્રતિસ્પર્ધી રાજકુમારો કરતાં વિશિષ્ઠ પ્રકારની સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તોપણ તેમને ફરીથી સ્પર્ધામાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'નવા આગન્તુક' તરીકે તમે ગણાશો. આથી તેમને એકલાને હું વિજેતા કહું એ બીજા છને અન્યાય થઈ પડે."

"આપનો નિર્ણય હું મસ્તકે ચડાવું છું." કુમાર વીશળદેવે તરત જ જવાબ દઈ દીધો. નાગેશ્વરથી હવે કાંઇ બોલી શકાય તેમ ન હતું. તેણે આ પછી પોતાને સ્થાને બેસી જવું જોઈતું હતું પણ તે તો ઊભોજ રહ્યો. વીશળદેવ ગૂંચવાયો કે, આને હજી શું કહેવું હશે? કર્ણાટકના મહારાજાએ કહ્યું: "પ્રથમ શરતમાં સાત કુમારોને મેં વિજેતા તરીકે ઠરાવ્યા છે. હવે એ સાતેની પરીક્ષા બીજી શરતોમાં આજે સાંજે મારા દરબારમાં થશે."

"મહારાજ!" નાગેશ્વરે કહ્યું: "મારે હજી એક વધુ નિવેદન કરવાનું બાકી રહે છે."

"બહુ આગ્રહી યુવક જણાય છે!" એમ સ્વગત કહી, મહારાજાએ તેને નિવેદન કરવાની રજા આપી.

"મહારાજાશ્રીના નિર્ણયની આડે હું રજમાત્ર પણ આવવા માગતો નથી. ભલે આજે સાંજે સાતે કુમારો બીજી હરીફાઈમાં ભાગ લે; પરંતુ અત્રે ઉપસ્થિત થયેલાં સૌ કોઈ નરનારનાં અંતકરણને હું પ્રશ્ન કરું છું કે, જે સંજોગો મેં વર્ણવ્યા છે તે તપાસીને આપ કહેશો કે–આ સાતેમાંથી ખરેખરો નૈતિક વિજય કોનો થયો છે? તમારું હૃદય કોનો વિજય સર્વોપરી કહે છે? દસ કોશનું અંતર કાપનારાઓનો કે બાર કોશ કાપનારનો?"

"બાર કોશ કાપનારનો." "વીશળદેવનો." "એ ગુજરાતી રાજકુમારનો." એવા પોકારો ચોગરદમથી થઇ રહ્યા.

"શા માટે? મિત્ર નાગુ! શાને માટે મારો નૈતિક વિજય તું પુરવાર કરે છે? શું હજી બીજી હરીફાઇઓ નથી?" વીશળદેવે નાગેશ્વરને પૂછ્યું. નાગેશ્વર કાંઈ જવાબ ન દેતાં હસવા લાગ્યો; વીરમદેવ તરફ આંગળી ચીંધવા લાગ્યો. વીશળદેવે જોયું કે–ઉપલા પોકારો પડતા હતા ત્યારે વીરમદેવના મુખ પર વિષાદની છાયાઓ ઘેરાઈ ગઈ હતી.

વીશળદેવનો નૈતિક વિજય જનવૃન્દને મોઢેથી સ્વીકારાવ્યા પછી નાગેશ્વર પોતાને સ્થાને ગયો. વિજેતાઓ પોતાના રથ હાંકી જતા હતા ત્યારે વીશળદેવના નૈતિક વિજયની પ્રતીતિ જ્યાં રાજકુમારી અને તેની સખીઓ બેઠી હતી ત્યાંથી થઇ. બીજા રથો ત્યાંથી એમ ને એમ પસાર થયા; પરંતુ વીશળદેવનો રથ ત્યાંથી પસાર થયો ત્યારે તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.

રાજકુમારીનું મહેણું રાજકુમારીના હોઠમાંજ અધૂરું રહ્યું એથી, બેશક વીશળદેવને હર્ષ થયો.

[૯]

મંગલ પગલાં

બપોરને સમયે ભોજન લીધા બાદ વીશળદેવ પોતાના ઉતારામાં બેઠો હતો તે વખતે વીરમદેવ ત્યાં આવ્યો. વીશળદેવે તેનું સ્વાગત કર્યું પણ તેણે તો ગુસ્સામાં જ પ્રશ્નો કરવા માંડચા: "આજ તારા માણસોએ પકડેલો મારો માણસ ક્યાં છે? આ તારો મિત્ર મારે ઉતારે આવી, કેટલીક ભાંગફોડ કરી, મારા બે માણસોને માર મારી, બાંધીને નાસી ગયો; એનો તું શો જવાબ આપે છે? પરદેશમાં આવી રીતે ધાંધલ કરવામાં તારાં માણસોની મતલબ શી છે?"

"ભાઈ, તમારા ત્રણે પ્રશ્નોનો જવાબ નહીં દેતાં તમારો જ છેલ્લો પ્રશ્ન હું તમને પૂછું છું."

"મારા માણસો ધાંધલ કરે છે, એમ તારું કહેવું છે?"

"હા. આ નાગેશ્વર જો ગઈ કાલે રાત્રે બુઢ્ઢા અશ્વરક્ષકના વેષમાં આ ઉતારાની ઘોડારમાં સૂતો રહ્યો ન હોત તો મને ખાત્રી છે કે, આજની પહેલી હરીફાઈની જીતમાં મારું નામ પણ સંભળાત નહીં! એ જીત આ મારા મિત્રની ચપળતાને અને મારા પ્રત્યેની તેની એકનિષ્ઠાને જ કેવળ આભારી છે."

"પણ તે મને શું કરવા કહી સંભળાવે છે?"

" તમને એટલા માટે સંભળાવું છું કે, તમારાં માણુસોએ તેનો પ્રાણુ લેવા યત્ન કર્યો હતો. "

" મારાં માણુસોએ ? "

" હા. એની પ્રથમ સાબિતી તમારો જ સાથીદાર જે મારી પાસે હાલ પકડાયલી હાલતમાં છે તે! નાગેશ્વરે ગઈ રાતની જે તમામ વિગત મને કહી છે, તેમાં તે માણુસ સાક્ષીભૂત થાય છે. તમારા ચાર માણુસોએ અહીં આવી મારા ઘોડાઓને ઝેરના લાડુ ખવરાવ્યા; અશ્વરક્ષકના વેષમાં રહેલા આ નાગેશ્વરને બક્ષિસ આપી તેને તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા; તમારા માણુસને તેને બદલે મૂકયો–એટલા માટે કે, મને ઠેઠ સુધી વહેમ ન પડે અને જેને તમે પકડી ગયા હતા, તે ઠેઠ સુધી ચૂં કે ચાં કરે નહીં. પણુ તમારા માણુસો માટે તે સવાશેરનો હતો, એ તેઓ ભૂલી ગયા! સવાર થતાં સુધી તે ઉંઘવાનો ઢોંગ કરી પડી રહ્યો પણુ જ્યાં સવાર થઈ અને તમે એક બાજુ પરીક્ષાસ્થાન તરફ વિદાય થયા કે બીજી બાજુ એણે પોતાની મુક્કાબાજી શરૂ કરી દીધી. તમારા ત્રણુચાર સહચરોને મેથીપાક જમાડયો અને તેમને દોરડાંથી બાંધી એક ઓરડીમાં પૂરી દીધા. ત્યાંથી છૂટીને તે કર્ણાટકની રાજકુંવરી પાસે ગયો. સર્વ હકીકત તેને કહી દીધી અને તેને પરિણામે હું ફરીથી નવીન ઉમેદવાર તરીકે હરીફાઈમાં દાખલ થઈ શકયો ! "

" આમાં અમારો શો દોષ તું કાઢે છે ? "

" એટલો જ કે—તમારા માણુસોને તમે એવું શિક્ષણુ ન આપ્યું કે, પરદેશમાં પોતાના દેશી ભાઇનું વેર લેવું છાજે નહીં. હું માત્ર તમારો દેશી ભાઈ નહીં પણુ માજણ્યો ભાઇ છું અને એના સામે તમારા માણુસો આવા પ્રપંચો કરે છે ! "

" એની મને કાંઈ ખબર ન હતી અને એ માટે હું જવાબદાર નથી. હું તો એ કહેવા આવ્યો છું કે-મારો માણુસ મને સોંપી દે. "

"તમારો માણુસ તમને સોંપી દેવામાં મને વાંધો નથી પણ ચેતવણી સાથે છોડું છું—"

"ચેતવણી મને ? નહીં. હું સામી ચેતવણી આપું છું કે—જો નાગેશ્વર હવે પછી ફરીથી કદી મારા માણુસો સામે નજર સુદ્ધાંત કરશે તો તેનું ડોકું ઊડી જશે."

નાગેશ્વર અત્યાર સુધી આ બે ભાઈઓની વાતચીતમાં કશું બોલ્યો ન હતો પણ હવે તે ત્રાડી ઊઠયો અને બોલ્યો:

"વીરમદેવજી, જો ગુસ્સો ચડતો હોય તો તમારે ઉતારે જઈ મિષ્ટાન્ન જરા વધુ ખાજો ! પણ મને ચેતવણી આપવાની વાત ભૂલી જજો."

"એટલે શું તું મારા માણુસોને હેરાન કરશે ?"

"જો અમારા કુમાર સામે આવા પ્રપંચો ચાલુ રાખશે તો તમારા એક શું એકસો માણુસો હશે તો તે સર્વને અમે ખો ભુલાવી દઈશું, એ ખાસ ચેતવણી હું તમને આપું છું."

"બંધુ," વીશળદેવે વીરમદેવને કહ્યું: "જે બીજાને છંછેડે તેણે તેનું પરિણામ ભોગવવા તત્પર રહેવું જોઈએ. સિંહને છંછેડનારને તેની સાથે લડવું પડે, સાપને છંછેડનારને કદાચ સાપ દંશ દે, તો તે સહન કરવા તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. તે મુજબ, તમે કે નાગેશ્વર જે કોઈ એક બીજાને છંછેડો તેઓએ જાતે તેનાં પરિણામ ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. મેં આખીયે હકીકતનું તત્ત્વ કસી જોયું છે અને મારે કહેવું જોઈએ કે—એક રાજકુમારને ન છાજતી, એક બંધુને ન છાજતી ચાલ તમે ચલાવી છે. નાગેશ્વર તમારે ઉતારે બંધાવલો પડયો છે એમ ધારીને તમે રથમાંથી મને તેની બેવફાઈ સંબંધી ચિઠ્ઠી તીર સાથે મોકલી હતી એ હવે મારા ખ્યાલમાં આવી ગયું છે. બંધુ, આટલી બધી હલકાઈ તમે કરશો

એવું હું ધારતો ન હતો. જાઓ, કૃપા કરીને હવે આ બાબતમાં વધારે ચર્ચા કરવાને બદલે અહીંથી જાઓ."

"પણ તું મને આમાં શેનો દોષ દે છે?"

"આપને તેઓશ્રી એટલા માટે દોષ દે છે..." નાગેશ્વરે કહ્યું: "કે, આપ શ્રીમાનને ઉતારે જ્યારે આ બુઢ્ઢા અશ્વરક્ષકને ગઇ કાલે રાતે લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે આપે ખૂબ આતુરતાથી પ્રશ્નો પૂછયા હતા કે-પ્રપંચ કેવી રીતે પાર પડયો અને વીશળદેવ કે નાગેશ્વર કોઇને યે ખબર કેમ પડી નહીં? હવે આપ જાણી શકયા હશો કે, બુઢ્ઢો અશ્વરક્ષક સેવક નાગેશ્વર પોતે હતો અને તે બધું યે જાણતો હતો."

વીરમદેવ ક્રોધથી તલવાર ખેંચવા ગયો એટલે નાગેશ્વરે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું: "ચોરી પર સિરજોરી! શ્રીમાન્, તલવારબાજી ચલાવવાની સ્વપ્ને પણ ઇચ્છા કરશો તો સાંજની હરીફાઈમાં જતાં અટકી પડશો. કારણ આપની પ્રપંચી હિલચાલ કયારનીયે પટકર્ણી બની ગઈ છે. કર્ણાટકની રાજકુમારી, મહારાજા અને તેમના અમલદારો સૌને તેની ખબર છે. જો મારા પર તલવાર ચલાવવા જશો તો ગઇ રાતના આપના પ્રપંચ ખુલ્લા કરીને તેઓ આપને હરીફાઇમાં ભાગ નહિ લેવા દે; માટે આપના ઉદાર અને મહાન હૃદયી બંધુની સલાહ મુજબ છાનામાના સિધાવવા કૃપા કરો."

વીરમદેવ હવે અવાક્ બની ગયો. તેના વદન ઉપર શરમિંદગી પથરાઈ ગઈ. તલવાર પરથી તેનો હાથ છુટી ગયો. સામે તેની નજર ગઈ. તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી વીશળદેવ તેના તરફ જોઈ રહેલો જણાયો. પગ પછાડીને તે ત્યાંથી જવા લાગ્યો, પણ બારણા આગળ જતાં તેને પાછા ફરવું પડયું; કારણ કે કેટલીક સ્ત્રીઓ તે ખંડમાં આવી.

તે સ્ત્રીઓએ કુમાર વીશળદેવનાં ઓવારણાં લીધાં અને તેનાં

ચરણ આગળ બે થાળ મૂકયા. એક રૂપાના થાળમાં પુષ્પનો એક ઢગલો હતો. બીજા રૂપાના થાળમાં રૂપાનું એક કુંડું હતું. તેમાં માટી ભરેલી હતી. એક છોડ વાવેલો હતો અને તેની આસપાસ કાંટા હતા. એ કુંડા પાસે ચાંદીનો એક લોટો હતો. જેમાં પાણી ભરેલું હતું. તે સિવાય બીજી વસ્તુઓ પણ તે થાળમાં હતી. ચાંદીના એક કટોરામાં દૂધ છલ્લોછલ્લ ભરેલું હતું. અને એક બીજા કટોરામાં સાકર હતી. જોડે ચાંદીનો એક ચમચો હતો. બાવળની બે શૂળો પણ તે થાળમાં હતી.

આવનાર સ્ત્રીઓમાંની એકે કહ્યું: "કુમારશ્રીનો જય થાઓ. જેણે આ વસ્તુઓ મોકલી છે તેણે અમને ફરમાવ્યું છે કે, આપ તેનું શું કરો છો તે અમારે જોવું અને તે જોયા બાદ અમારે પાછાં ફરવું."

નાગેશ્વરે આ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓને પૂછયું: "તમારી ભૂલ તો થતી નથી ને? ગુજરાતના બે કુમારો અહીં હાજર છે. બંનેને માટે આ થાળ છે કે એકને જ માટે છે?"

"જા, રે, ભલા ભાઇ!" એક બીજીએ કહ્યું: "બે કુમારોની વાત જ કયાં છે? કુમાર વીશળદેવજી પાસે જ અમારે આવવાનું અને એમને જ ઉતારે અમે આવ્યાં છીએ. તારો બીજો કુમાર પડે નહીં મોટા ધરામાં!"

વીરમદેવ ચમકયો. નાગેશ્વરે વક્ર દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોયું. વીશળદેવે મંદ મંદ હસતાં પુષ્પનો ઢગલો ઉઠાવ્યો. તેણે જોયું કે, તેની નીચે તે થાળમાં ચાંદીનો એક સુંદર નાનો સરખો રથ હતો. વીશળદેવે કહ્યું: "આ રથ બરોબર મૂકવામાં આવ્યો નથી." તેણે પુષ્પો જમીન પર પાથરી દીધાં. રથ તે પર મૂકતાં તેણે ટીકા કરી: "જે અશ્વોની ગતિને કાબૂમાં રાખી શકે તેને મન જમીન ચાહે તેવી હોય પણ પુષ્પથી આચ્છાદિત જ લાગે."

"બેશક, પ્રિય મિત્ર! જેમ આપને આજે લાગી હતી અને એક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં માનવંતાં રાજકુમારી મૃણ્યમીને રમતમાં લાગી હતી તેમ!" નાગેશ્વરે કહ્યું:

"તને બહુ વાતો યાદ રહેતી લાગે છે?" એમ કહી વીશળદેવે બીજા થાળમાંથી પુષ્પનું કુંડું ઉઠાવ્યું એને તેમાંના છોડની આસપાસના કાંટા કાઢી લેવા માંડયા: "કુમાર, કુમાર, આપને હાથે લોહી નીકળશે." નાગેશ્વર બોલ્યો.

"આ કોમળ પુષ્પવેલને બરાબર ખીલવા દેવા માટે તેની આસપાસના કાંટા કોઈ પણ ભોગે મારે કાઢી નાખવા જોઇએ. એમ કરતાં મારી પાંચે આંગળીઓ કપાઈ જશે તો યે મને તેની પરવા નથી." વીશળદેવે જવાબ દીધો. અને કાંટા કાઢી નાખ્યા. પછી પાણીનો લોટો લઈ તેણે તે છોડ પર અને માટી પર પાણીનું સિંચન કર્યું.

સ્ત્રીઓ આ જોઈને માંહોમાંહે આશ્ચર્ય બતાવતી એક બીજાના કાનમાં કાંઈક કહીને ધીમાં હાસ્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. વીશળદેવે તે પછી બે શૂળ હાથમાં લીધી અને થોડી વાર તે તરફ જોઇ તેને જમીન પર નાખી દઈ પોતાના પગમાંના જોડાથી તે છૂંદી નાંખતાં કહ્યું: "માણસના માર્ગમાં આવી જે જે શૂળો હોય તે કચરી નાખ્યે જ છુટકો અને એમ થાય તો જ દૂધ અને સાકર એકઠાં મળે." તેણે સાકરના ગાંગડાઓ દૂધની અંદર નાખવા માંડયા. એ બાદ પુનઃ કહ્યું: "ચાંદની વડે જેમ પૃથ્વી ઓર શોભા આપે છે તેમ આ મિષ્ટ સ્વાદવાળું બનેલું દૂધ પીવાથી પૃથ્વીનાં નરનારનાં હૃદય શોભી ઊઠે છે; નિર્મળ બને છે; આહ્લાદપૂર્ણ બની જાય છે. માટે નાગેશ્વર, તું તેમાંથી થોડુંક લે અને આ અહીં આવેલી સન્નારીઓને પણ તેનો સ્વાદ ચખાડ."

ચમચા વતી નાગેશ્વરે તે પ્રસાદી તે સ્ત્રીઓને આપતાં આપતાં

કહ્યું: " કુમાર વીશળદેવ ક્ષાત્રવટની શરતોની જેમ બુદ્ધિચાતુર્યમાં પણ અગ્રપદે આવે છે કે નહીં ?"

" બેશક, બેશક. રાજકુમારીની કસોટીઓમાં તેઓ પૂરા વિજયી નીવડયા છે." એમ કહેતી તે સ્ત્રીઓ વિદાય થઈ.

નાગેશ્વરે આમતેમ જોયું તો વીરમદેવ ત્યાં ન હતો. તે હસ્યો અને બોલ્યો: " ગુપચૂપ પોબારા માપવામાં ડહાપણ સમજ્યો એ એણે ઠીક કર્યું !"

\+ \+ \+ \+

સાયંકાલે કર્ણાટકના રાજાનો દરબાર ભરાયો. દેશવિદેશના રાજાઓ, રાજકુમારો, કર્ણાટક રાજ્યની પ્રજા વગેરેની મોટી મેદની ત્યાં જામી અને તે વચ્ચે સાત વિજયી ઉમેદવારો વચ્ચે બીજી હરીફાઈ શરૂ થઈ. દરબાર વચ્ચોવચ્ચ એક ઇંટની પહોળાઈની કિનારનો એક કુંડ કરવામાં આવેલો હતો. તેમાં છલ્લોછલ્લ પાણી ભરેલું હતું. તેની એક બાજુએ બાર વામનો એક થાંભલો ઊભો કરેલો હતો અને તે પર આરસપહાણનું એક પૂતળું ઊભું રાખેલું હતું. એ પૂતળાને મસ્તકે બે ઉપર એક એમ ત્રણ ફળ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તેની સામેથી ઉમેદવારે પાણીમાં જોઈને એ ફળ તીરવડે ઉડાડવાનાં હતાં. કર્ણાટકના રાજાના મંત્રીએ પોતાના આસન આગળ પાંચ વર્ષના એક બાળકને બેસાડયું હતું. આ બાળક સમક્ષ ઉમેદવારોનાં નામની ચિઠ્ઠીઓ નાખવામાં આવી. તેમાંની એક ચિઠ્ઠી બાળકે ઉપાડી. મંત્રીએ તેમાંનું નામ વાંચ્યું. ઉત્તર પ્રાંતના એક રાજકુમારનું નામ આવ્યું. તે રાજકુમારે કુંડની પાળ ઉપર આવી પાણીમાં જોઈ તીર ફેંકયું. સભામાં હસાહસ થઈ રહી. તીર થાંભલા તરફ ન જતાં બીજીજ દિશામાં ગયું. બીજા રાજકુમારનું નામ બોલાયું. એનું તીર પૂતળાની છાતીમાં વાગી પાણીમાં પડયું. ફળો ગબડી પડયાં.

સૈનિકોએ તે ફરીથી મૂકયાં. રાજકુમાર નિષ્ફળ ઠર્યો. ત્રીજું નામ વીરમદેવનું આવ્યું. મોઢા પર ખુમારી રાખતો તે પાળ પર ચડયો. તેણે ધનુષ્યને બાણ અરકાડયું. ધનુષ્ય અને બાણ સમેત હાથ ઊંચા કરી પાણીમાં નીચું જોઇ પૂતળા તરફ તે તાકવા લાગ્યો. બંને પગ એક જગ્યાએ હતા તે એને ફાવ્યું નહીં. એટલે જાણે પૂતળાને સચોટ વીંધી શકાય તે માટે તેણે ડાબો પગ જરાક સરકાવ્યો. પણ એટલામાં તો તેના શરીરનું સમતોલપણું તે ચૂકયો અને પાળપરથી કુંડમાં ઝબોળાયો ! ચોગરદમ હસાહસ થઈ રહી. શ્રીમાનને સૈનિકો બહાર કાઢવા આવ્યા એટલે ગુસ્સાથી ના પાડી, પોતાની મેળે બહાર નીકળી ભીને કપડે શ્રીમાન દરબારમાંથી વિદાય થઈ ગયા !

ચોથા રાજકુમારનું નામ આવ્યું. તેણે ઉમેદવારી કરવા ના પાડી. પાંચમો રાજકુમાર પણ એવી રીતે નિવૃત્ત થયો. છઠ્ઠો આવ્યો વિશળદેવ. એના સાથીદારોએ શંખધ્વનિ કરીને એને ઉત્સાહ આપ્યો એટલે ચોગરદમથી જનવૃન્દે બૂમો પાડવા માંડીઃ “ તમારા દેશનું પાણી ન જવા દેશો. ” “ હિમ્મતથી ફળ વીંધજો. ” “ વીર પુરુષનો જય. ”

વીશળદેવે સકળ સભાગણ તરફ ઉલ્લસિત દષ્ટિથી જોઈ પોતાનું ડોકું સર્વ દિશામાં નમાવી સૌને વંદન કર્યું. અને હજી તો એને ઉત્સાહ આપનારા નિનાદો શમ્યા ન હતા ત્યાં ક્ષણાર્ધમાં તેણે પાળ પરથી પાણીમાં પૂતળાના પડતા પ્રતિબિંબ ઉપરથી તીર તાકી બરાબર પૂતળાના મસ્તકના પહેલા ફળમાં એવી તો ખૂબીથી માર્યું કે ફળ વીંધીને તીર થાંભલામાં ચોંટી રહ્યું. બાકીનાં બે ફળો થાંભલો હાલવાથી ગબડી પડયાં. વાજીંત્રો વાગી રહ્યાં. “ શાબાશ ! ” ધન્ય છે ! ” એવા પોકારો પડી રહ્યા.

વીશળદેવ પાળપરથી ઊતરી સૌને પુનઃ વંદન કરતો પોતાને સ્થાને બેસી ગયો. સાતમા ઉમેદવારનું નામ પોકારવામાં આવ્યું.

એનાં તો હાંજા જ ગગડી ગયેલાં જણાયાં. એ ઉમેદવાર તેના સ્થાન પર હાજર ન હતો!

બીજી હરીફાઈમાં વીશળદેવ એકલો વિજેતા ઠર્યો. કર્ણાટકના મહારાજાએ ઊઠીને કહ્યું: "આ સ્પર્ધામાં કેવળ એક જ રાજકુમાર વિજેતા ઠર્યાથી ત્રીજી સ્પર્ધાની જરૂર રહેતી નથી. મારી પુત્રીને હવે એ વીરપુરુષને વરમાળ આરોપતાં હર્ષ જ ઊપજશે."

'બેશક, બેશક' 'બરાબર છે;' એવા પોકારો પડી રહ્યા. પણ રાજકુમારીએ હઠ લીધી કે-ત્રીજી શરત પૂરી થવી જ જોઇએ. મહારાજા અને અમલદારો વિચારમાં પડયા. તેઓને ત્રીજી શરતની બિલકુલ જરૂર ન લાગી પણ રાજકુમારીએ હઠ છોડી નહીં. ગડભાંગમાં તેઓ સૌ હતા ત્યાં વીશળદેવ પોતાને સ્થાને ઊભો થયો અને બોલ્યો: "ત્રીજી શરત હું મારી રાજીખુશીથી પૂરી કરવા તૈયાર છું. મને વિશ્વાસ છે કે-ઈશ્વર એમાં મને સહાય કરશે." મહારાજા તેને હા પાડે કે નહીં તેની રાહ ન જોતાં પોતાના બાણના ભાથા અને ધનુષ્ય સહિત તે દરબારની મધ્યમાં આવીને ઊભો રહ્યો અને બીજી બાજુથી રાજકુમારી પણ આવીને ત્યાં ઉપસ્થિત થઈ.

આખરે આ બેઉની હઠ આગળ મહારાજાએ નમતું આપ્યું. એક પાટિયું દરબારની વચ્ચોવચ્ચ મુકાયું અને રાજકુમારી હસતી હસતી તેની આગળ ઊભી રહી. પાટિયાની ઊંચાઈ રાજકુમારીના કદ કરતાં લંબાઈમાં અને પહોળાઈમાં દોઢ ગણી હતી. તેની પીઠ પાછળ એ પાટિયું હતું. વીશળકુમારે ધનુષ્યબાણ હાથમાં લીધાં; પહેલાને છેડે તેણે પુષ્પમાળા બાંધી અને એ તીર બરાબર રાજકુમારીના મસ્તકથી જરાક ઊંચે છોડયું. પાટિયામાં તીર ખૂંપ્યું. પુષ્પમાળ રાજકુમારીના મસ્તકથી લટકી તેના વદનસરોજ પર લટકી રહી. સભા આ જોઇને તીર ફેંકનારની કળા પર મુગ્ધ થઈ ગઇ. સડસડાટ તીરો વીશળદેવના ધનુષ્યમાંથી છૂટવા લાગ્યાં અને જોત-

જોતામાં તો રાજકુમારીના જમણા પાસામાં એક સીધી હરોળમાં તે એક પછી એક ખૂંપી રહ્યાં. એ બાદ ડાબી હરોળ શરુ થઈ અને આંખના પલકારામાં તે પૂરી થઈ. રાજકુમારીના શરીરને જરાકે આંચ ન આવી. તીરો બંને બાજુએ એક સરખી હારમાં ગોઠવાઈ રહ્યાં. વીશળદેવ જ્યાં છેલ્લું તીર ફેંકી રહ્યો કે તરત જ મૃણ્મયીએ તેની પાસે દોડી જઈને તેના કંઠમાં વરમાળ આરોપિત કરી.

વિજયદુંદુભિ વાગવા માંડયાં. લોકોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મહારાજાના સિંહાસન તરફ નવવરવધૂએ પગલાં ભર્યાં. કુમાર, મહારાજાને ચરણે પડવા જતો હતો ત્યાં તેમણે પોતે જ તેને અત્યાનંદથી આલિંગન કર્યું.

[૧૦]

ભાવી મહાગુજરાતના સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓ

ચાતક જેમ મેઘથી ખુશી થાય; દૃષ્ટિવિહીન, દૃષ્ટિ મળવાથી જેમ હર્ષિત થાય; ખેડૂત જેમ સુન્દર પાક નિહાળીને રાજી થાય અને વસન્ત ઋતુના આગમનથી રસિક જનવૃન્દ ઉત્સાહી થાય તેમ વીશળદેવ અને મૃણ્મયીનાં લગ્નથી સમસ્ત કર્ણાટક અને ગુજરાતમાં આનંદ આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો.

જ્યારે રાજવંશી નવદંપતીએ ગુજરાતમાં પગ મૂક્યો ત્યારે વીશળદેવે દેવી મૃણ્મયી સમક્ષ નાગેશ્વરને બોલાવીને પૂછ્યું: " કહે મિત્ર ! હું તને શો બદલો આપું ? "

નાગેશ્વરે હસીને જવાબ દીધો: " બદલો ? ઉહ ! આપ નહીં આપી શકો. "

" પણ બોલો તો ખરા કે તમારી માગણી શી છે ? " મૃણ્મયીએ પૂછ્યું.

" મારું માગવું વૃથા થાય એવું કરવાની મારે શી જરુર ? "

" એવું તે તું શું મોટું માગવાનો છે કે જે હું ન આપી શકું ? " વીશળદેવે પૂછ્યું.

" તમે જરુર વિચારમાં પડી જાવ એવું જ તે છે. "

"ચાહે તે હોય; જો હું નહીં આપી શકું તો મહારાજા હરિશ્ચન્દ્રની પેઠે હું વચનને ખાતર તું કહીશ ત્યાં વેચાઇશ."

"અને હું પણ." મૃણમયીએ તેને અનુમોદન આપ્યું.

"જ્યારે આપનો આગ્રહ છે ત્યારે માગું છું."

"શું?"

"પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ."

નાગેશ્વરના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા કે, ખરેજ વીશળદેવ અને મૃણમયી બન્ને વિચારમાં ગર્ક થઇ ગયાં. "શશ્યશૃંગ જેવી આ માગણી શા માટે આપે મારી પાસે કરાવી?" નાગેશ્વર કહેવા લાગ્યો.

"બેશક. એ તેવી જ માગણી છે." વીશળદેવ બોલ્યો. "હું ધોળકાનો ધણી તો હજી થયો નથી. પાટણમાં મહારાજા ભીમદેવ જેવો સમર્થ ગુર્જરેશ્વર બિરાજે છે. વળી દાદાજી લવણપ્રસાદ અને પિતાજી વીરધવળ હયાત છે. એ સ્થિતિમાં નાગેશ્વર, તારું વચન હું શી રીતે પૂરું કરી શકીશ?"

નાગેશ્વર મહેલની આગળ ગયો અને ઊંચે આકાશ તરફ જોતો જોતો બોલ્યો: "ઊંચા નભોમંડળમાં વસતા વિશ્વનિયંતા! હું શું શું નથી જોઈ શકતો? મારી આંખ જે જુએ છે; દૂર દૂરના ભાવી-પટને ભેદીને પણ જે અંદરના બનાવોને નિહાળે છે, તે આ નૂતન રાજદંપતિને નિહાળવાની શક્તિ આપ અર્પો. હું જોઉં છું એક ઊંચું રત્નમણિમંડિત સિંહાસન. એ કોનું છે? પંચાવન વર્ષની વૃદ્ધ વયે પહોંચેલા સોલંકી વંશના પાટણપતિ ભીમદેવનું? એની ચોગરદમ શી પરિસ્થિતિ છે? ગુજરાતના ખંડીઆ સામંતો, મંડલેશ્વરો અને નાના નાના સરદારો એ ઘરડા રાજાની આજ્ઞા માનતા નથી. તેની સામે બંડ કરે છે. પોતાને રુચે છે તે ભાગ પોતે બથાવી પડે છે. એમાં અટલ કોણ છે? રાજચિન્તાકારી લવણપ્રસાદ, શું કરે છે એ? પોતાની

તલવાર અને ઢાલથી સિંહાસન સુરક્ષિત રાખે છે. અને જુઓ, જુઓ, ધોલકાના રાણા વિરધવળને પણ તે દૂર રાખે છે; આજ્ઞા કરે છે અમને: "ચોગરદમ ચાહે તેટલું ગુજરાત બથાવજે; પણ ભીમદેવ મહારાજની હયાતીમાં પાટણ તરફ નજર પણ કરીશ નહીં. જો તેમ કરીશ તો હું તારો પિતા છું તો પણ મારે હાથે તારો શિરચ્છેદ કરીશ." રાણો વીરધવળ પાછો ફરે છે. વર્ષોના પટ પડે છે. ફરી ઉઘડે છે. વીશળદેવ અને વીરમદેવ દેખાય છે. લવણપ્રસાદની જમણી બાજુએ વીરમદેવ ઊભેલ છે. વીશળદેવ ડાબી બાજુએ. લવણપ્રસાદ વીરમદેવ તરફ હાસ્યદૃષ્ટિ કરે છે. વીશળદેવ તરફ કઠોર નજર નાખે છે. પણ વીશળદેવ નજર કરે છે ત્રિભુવનપાળ ઉપર. કોણ છે એ ત્રિભુવનપાળ ? પાટણપતિનો નિર્બળ પુત્ર. લવણપ્રસાદ જમણી બાજુના કુંવર સાથે હાસ્યખેલમાં ગુંથાયો છે તેવામાં ત્રિભુવનપાળ સામે વીશળદેવ જંગ માંડે છે પરિણામ...વ્યોમમાં પટ પડે છે અને પુનઃ ઉઘડે છે. ભીમદેવ સોલંકીએ શોભાવેલ પાટણના સિંહાસન પર વાઘેલા વંશનો પ્રથમ યુવાન નરેન્દ્ર બિરાજ્યો છે. "કોણ ?–મહારાજાધિરાજ વીશળદેવ......"

નાગેશ્વર બારીમાંથી ઊંચે આકાશ તરફ જોતો જોતો આમ બોલતો રહ્યો અને એણે જ્યાં છેલ્લો શબ્દ કહ્યો ત્યાં વીશળદેવે તેનું કાંડું પકડીને પૂછ્યું: "ગાંડા! આજ તારી ડાગળી ખસી ગઈ છે કે શું ?"

"હા. જો ભાવી પાટણપતિ એમ કહે, તો એમ..."

"આર્યપુત્ર!" મૃણમયીએ કોમળ અવાજે અને સહૃદય ભાવપૂર્ણ નેત્રો વીશળદેવનાં નેત્ર તરફ માંડીને કહ્યું: "તમારો મિત્ર બિલકુલ પાગલ નથી. તેણે જે ઘટના વર્ણવી છે એમાં ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ ત્રણેનો સંયોગ છે. એના કોઈક

બનાવો સાચા ભૂતકાળના છે; કોઈક ચાલુ બનાવો છે અને એ બે પરથી એના વીર, ધીર અને ઉન્નત ભાવનાવાદી હૃદયની આકાંક્ષાઓ વડે એણે આપને પાટણના સિંહાસને બેઠેલા નિહાળ્યા છે. એ એનું સ્વપ્ન કહો; રેતીમાંથી તેલ કાઢવા જેવી અશક્ય વાત કહો; કે સસલાનાં શિંગડાં જેવી બાબત કહો: પણ હુંયે એવું ચિત્ર મારી સમક્ષ નિહાળું છું!—"

"મહાદેવી! કહો, કહો; શું નિહાળો છો આપ?" નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

"હું પાટણના સિંહાસને મહામહેન્દ્ર વીશળદેવની સાથે મને પોતાને બેઠેલી જોઉં છું. અમારી જમણી બાજુએ પાટણનો મહાન્ મંત્રીશ્વર નાગેશ્વર બેઠેલો છે; જેણે મહેન્દ્રની કુમાર અવસ્થામાં એક સાચા સુહૃદ તરીકે પોતાના જીવના જોખમે પણ મદદ કરી છે."

"મહાદેવી! હું અને તમે બન્નેયે પાગલ છીએ; સ્વપ્નસેવીઓ છીએ; તરંગરંગમાં ઘેરાયલાં અને મૃગતૃષ્ણિકાથી લોભાયલાં છીએ—"

વીશળદેવે નાગેશ્વરને પોતાની બાથમાં લીધો અને તેને ભેટીને તેની સામે નિહાળતાં નિહાળતાં કહ્યું: "મિત્ર, તું જુઠ્ઠો નથી. તારાં સ્વપ્ન સફલ થાઓ વા ન થાઓ પણ એટલું તો સત્ય છે કે-તેં મારા હૃદયમાં રાજ્યતૃષ્ણા વધારીને મારે કઈ માર્ગદિશાએ જવું એ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. ગુજરાતનું ગૌરવ મારા હૃદયમાં મૂકી તેં કર્ણાટકી વીરાંગનાનો મેળ સાધી આપ્યો; હવે હું અવશ્ય એ દિનની રાહ જોતો રહીશ કે જેમાં ગુજરાતની રાજધાની અણહીલવાડ-પાટણને સિંહાસને હું વિરાજીત થાઉં. અને ત્યારે હું જરુર તને નહીં વિસરું. પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ તારું."

નાગેશ્વરે વીશળદેવને નમન કર્યું. તેવામાં એક પહેરેગીરે આવીને ખબર આપી કે-" મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તરફથી એક દૂત આવ્યો છે."

"જા, અને અંદર લાવ." વીશળદેવે પહેરેગીરને કહ્યું અને તેના જવા બાદ નાગેશ્વર તરફ જોઈને બોલ્યો: "પણ આ મંત્રીશ્વર વિદ્યમાન છે તેનું શું?"

"આપે આપનું વચન આપી દીધું છે. હવે એ નિભાવવું એ આપની ફરજ છે—નાગેશ્વરની નહીં." મૃણ્મયીએ ટાપશી પૂરી.

નાગેશ્વર થોડીવાર આભારભરી દષ્ટિથી મૃણ્મયી તરફ નિહાળી રહ્યો અને પછી બોલ્યો: "હું ધારું છું કે-શ્રીમન્વસ્તુપાળ તરફથી મુશ્કેલીઓ આવશે નહીં. મારા તરફ એમની અમીદૃષ્ટિ છે અને નહીં હોય તો, સેવકને તે મેળવી લેતાં કયાં નથી આવડતી?"

વીશળદેવ તેના તરફ કૃત્રિમ ક્રોધથી જોતો જોતો બોલ્યો: "તું ખટપટી માણસ છે!"

"ભયંકર!" નાગેશ્વરે ઉમેર્યું.

"ધીર, વીર, દીર્ઘદર્શી, નિપુણ અને નૃપહિતકારી." મૃણ્મયીએ ઉમેર્યું.

"કદાચ આ એની સત્ય ગુણપરીક્ષા હોઈ શકે." વીશળદેવ વિચારમનસ્ક મુખમુદ્રામાં બોલ્યો.

"આત્મશ્લાઘાને ભયે પણ કહું છું કે—હેજ." નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: "મરણાન્તે પણ હું આપ પ્રત્યેની એકનિષ્ઠા નથી તજવાનો-ચાહે તે સ્થિતિમાં હોઈશ તોપણ—"

"ધન્ય! સાચા સેવક." મૃણ્મયીએ નાગેશ્વરને અભિનંદન આપ્યું.

આ સમયે વસ્તુપાળનો દૂત આવીને હાજર થયો. તેણે નમન કરીને કહ્યું: "મંત્રીશ્વરે આપ શ્રીમાનને અને શ્રીમતી રાજસ્નુષાને નિમંત્રણ પાઠવ્યું છે. આપને પણ નાગેશ્વરજી!

"કયાં? શા માટે?"

"આપ શ્રીમાનના લગ્નની ખુશાલીમાં મંત્રીશ્વર આજ સાંજે પોતાને ત્યાં નગરજનોનો મેળાવડો કરનાર છે તેમાં."

"મારા પ્રણામ સહિત એમને કહેજે કે અમે બન્ને જરુર આવીશું."

"અને આપ ?" દૂતે નાગેશ્વરને પૂછ્યું.

"બેશક, તેજ ત્યાં કિરણ હોય જ."

દૂતના ગયા પછી ત્રણે એક બીજા તરફ જોઇ રહ્યાં.

"વસ્તુપાળ પ્રવીણ મંત્રી જણાય છે." મૃણ્મયી દેવીએ ટીકા કરી.

"સમયચતુર પણ..." વીશળદેવે ટાપશી પૂરી.

"ભાવી મહાગુજરાતનો મહાન સ્વપ્નદૃષ્ટા પણ." નાગેશ્વરે કહ્યું.

સાયંકાળે વીશળદેવ અને મૃણ્મયી વસ્તુપાળને ભુવને ગયાં. ત્યાં તમામ વર્ણોનો એક મોટો મેળાવડો જામ્યો હતો. વસ્તુપાળે સસ્નેહ નવદંપતીને આવકાર આપી યોગ્ય આસનોએ બેસાડયાં. યજમાને મહેમાનોના આનંદ માટે કંઈ કંઈ રસિક રમતગમતોની યોજનાઓ કરી હતી; બાળકોનાં સંગીત અને સંવાદો ગોઠવ્યા હતા. એ કાર્યક્રમમાં થોડાંક બાળકોનું એક ગીત વીશળદેવને ઘણું ગમ્યું. એ ગીત નીચેનું હતું:—

વંદીએ લળી લળી જય ગુજરાત !
અમારી જન્મભોમ પ્રિય માત !
હરિયાળાં રસકસમય ક્ષેત્રો
જલભર સરવર જ્યાં શોભાય,
લચ્યાં વૃક્ષનાં વિધવિધ વૃન્દો.
ફળફૂલ ભરપૂર જ્યાં સોહાય.
—વંદીએ૦

શિલ્પક ગુર્જર કેરી કલાકૃતિ
દિવ્ય અમોલ કરે જ્યાં ગાન,
ઠરતી આંખડી હૃદયપાંખડી
વિકસતી વિહરતી હેતી તાન.
—વંદીએ૦

ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ તાહરાં
મા ! સઘળાં રજપૂતસન્તાન,
સ્ત્રી–સન્માન–સુરક્ષણ સાટે
ડૂલ અમોલ કરે નિજ પ્રાણ.
—વંદીએ૦

ઉદાર પર ઉપકાર અધીરા
વસીઆ વ્યાપારી ગુજરાત,
કૈંક વર્ણ નિજ નિજ ધર્મે રત
રહી છે રળીઆત.
—વંદીએ૦

રાજવીહૃદ નિજ પ્રજા પ્રતિ અહીં
પિતાતુલ્ય પળ પળ પેખાય,
ચઢે કાળથર ભાવી અધિક પણ
નિભવો માનસ આ જગરાય !
—વંદીએ૦

'સદ્વિલાસી' સ્વપ્નું અમ એકજ
ફળીભુત કરજો પ્રભુ ! દિલ ચાહ:–
"પ્રાણ પડે આ ભૂમિ–સેવામાં
પુનર્જન્મ હો તેની જ માંહ્ય."
—વંદીએ૦

એ ગીતની છેલ્લી કડી બબ્બે વાર સાંભળીને વીશળદેવે વસ્તુપાળને કહ્યું: "હૃદયમાં જન્મભૂમિનું અભિમાન ખડું કરવા સાથે એને જ ખાતર સેત્રામાં મરવાની પ્રેરણા પોષતાં આવાં ગીત, નાનાં બાળકો વારંવાર ગાય એ ઘણુંજ પસંદ કરવા જેવું છે."

"અને કુમાર, મોટાંઓ?"

"મુરબ્બી, મોટાંઓની ભાવના પણ આ ગીતની છેલ્લી કડી જેવી રહેવી જોઇએ "

વસ્તુપાળ વીશળદેવના હાથ ઝાલીને તેને એકાન્ત ભાગમાં લઈ ગયો. બંને એકલા બેઠા એટલે વસ્તુપાળે પૂછ્યું: "કુમાર, તું ભાવનામાંજ ફક્ત માને છે કે કાર્યોમાં?"

"બેશક, કાર્યો પણ હોવાં જોઈએ; પરંતુ ભાવનાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. હૃદયમાં ખૂબ ચિંતન, મનન અને ઉત્સાહને પરિણામેજ કાર્યો થઈ શકે."

"હું પૂછું? તારું એ દિશામાં કંઈ પ્રયાણ?"

"અત્યારે તો હું પિતાજીનો આશ્રિત એક નાનો બાળક છું, ભાવના સિવાય મારું બીજું શું કાર્ય હોઈ શકે? પણ જો મને તક મળશે તો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, કે કેવળ ધોળકામાં પુરાઈ રહેવું નહીં પણ પાટણ—"

"પાટણપતિ થવું છે?"

"આજે જ મારા હૃદયમાં એ આતુર ઇચ્છા પ્રબળ થઈ છે, પણ મંત્રીશ્વર! આપ સમા મહારથીની સહાય વિના એ ભાવના પાર પડવી મુશ્કેલ છે."

મંત્રીએ ગંભીર થઈને કહ્યું: "વીશળકુમાર, તારા ભાઈને દેશવટો મળ્યો ત્યારે મેં તારા આગળ એક વાત કહી હતી, તે તને

યાદ છે? મેં તને મારી આશાઓનો સ્થંભ કહ્યો હતો. તું મહાગુજરાતનો મહારાજાધિરાજ થાય એવી ઇચ્છા મેં વ્યક્ત કરી હતી. આજ કહું છું કે-કુમાર, મારે એ ઇચ્છા પૂરી થયેલી જોવી છે."

"આજ બંનેએ એક જ વાત કહી..." વીશળદેવ ધીમેથી ગણગણ્યો.

"બંનેએ? અર્થાત્ આ વિચાર તારા હૃદયમાં આજ અન્ય કોઈએ મૂક્યો છે? હં, હં, એ પેલો ચપળ જુવાન હોવો જોઈએ." વસ્તુપાળ હસ્યો. "કુમાર, એને હવે પૂછી જોજે કે મહાગુજરાતના મહારાજાધિરાજના વિચારનો ઉદ્ભવ–જન્મ–કોનાથી થયો?"

"એના મનમાંથી સ્તો?"

વસ્તુપાળે ડોકું ધુણાવ્યું: "નાગેશ્વર મારા વિચારોની નાની સરખી પ્રતિછાયારૂપ છે."

"એમ?"

"હા. એને પૂછી જોજે કે, ગુજરાત–કર્ણાટકનો સંબંધ સાધવાની આશા તેમના હૃદયમાં જન્માવનાર કોણ હતો? નાગેશ્વરને ચેતના ચોકિયાત રાખવાની પ્રેરણા આપનાર પણ કોણ હતો?"

"હં..." વીશળદેવ કંઈક યાદ લાવતો હોય તેમ બોલ્યો: "એકબે વાર આપનાં યશગાન તે આડકતરી રીતે ગાતો હતો તેથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે–આપ જ એના સૂત્રધાર હશો."

વસ્તુપાળે ગંભીર બનીને કહ્યું: "તારું લગ્ન, એ મારી સ્વપ્નસિદ્ધિનું પ્રથમ પગલું છે."

"શું આપના સ્વપ્નની સિદ્ધિ?"

"હા."

"મેં ધાર્યું હતું તેમ, તેં તેમાં બાહુ–બળ બતાવ્યું; બુદ્ધિ–બળ બતાવ્યું, કુમારીનો પોતાનો તારા પર અખંડ અનુરાગ જીત્યો. અને

ખાસ કરીને જેની માનહાનિ થવી ઘટિત હતી તેની માનહાનિ કરી. હવે તારે એક બીજા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે."

"કયું?"

વસ્તુપાળે વીશળદેવના હાથમાં એક પત્ર મૂકી પૂછ્યું: "જો, આ પત્રમાં શું લખ્યું છે?"

તે પત્ર વીરધવળના પિતા લવણપ્રસાદનો હતો.

"ચિરંજીવી વીરધવળ!

"આ કાસદનો પત્ર મળે કે, તરત જ પાટણ આવવા નીકળી પડજે. પાટણની ગાદી જયંતસિંહ સોલંકીએ કબજે કરી છે; અને પોતાના નામની દુવાઈ ફેરવી છે. મહારાજા ભીમદેવના સૈન્યને તેણે પલટાવી દીધું છે. હું અને મહારાજા ગુપ્તવાસમાં છીએ. —લવણપ્રસાદ."

આ પત્ર વાંચતાં જ વીશળદેવનો હાથ તલવાર પર પડયો. વસ્તુપાળે કહ્યું: "કુમાર, તારે, મારે કે ખુદ તારા પિતાજીએ આમાં કાંઈ કરવાનું નથી."

"કેમ?"

"મારા ભાઈ તેજપાળ સૈન્યની મદદ સાથે પાટણ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા છે."

"એમ? ત્યારે હવે હું પણ તેમની પાછળ પ્રયાણ કરું અને એકદમ જયંતસિંહને દૂર કરી પાટણની ગાદી લઇ લઉં."

વસ્તુપાળ હસ્યો. તેણે ડોકું ધુણાવ્યું.

"મંત્રીશ્વર, કૃપા કરીને મને કહી દો કે, મને પાટણ જતો આપ શા માટે રોકો છો? હું કૃતનિશ્ચયી છું કે, આ તક નહીં જવા દઉં."

"કુમાર, સંયમ કેળવ્યા વિના મહારાજાધિરાજપદ ન આવે."

"સંયમ કેળવવાનું આમાં શું છે?"

"ઘણું જ. શ્રીમાન્ લવણપ્રસાદનો એક મહાન્ સિદ્ધાન્ત તું જાણે છે? જ્યાં સુધી મહારાજા ભીમદેવ હયાત હોય ત્યાં સુધી તારા પિતાશ્રીને તેઓ પાટણની ગાદી આપવા માગતા નથી. મહારાજા વીરધવળ વચનથી બંધાયા છે. તેઓ પોતાના જીવનપર્યન્ત તે વચન પાળનાર છે. હવે, હું એવું જ વચન તારી પાસેથી મેળવવા માગું છું કે, મહારાજ ભીમદેવની અને તેમના પુત્ર ત્રિભુવનપાળની હયાતી સુધી તારે પાટણની ગાદી ન લેવી."

વીશળદેવ ઉત્સુકતાથી વસ્તુપાળ તરફ જોઇ રહ્યો. વસ્તુપાળે આગળ ચલાવ્યું:

"કુંવર, તને આનાકાની થાય છે, ખરું કે? વારુ; મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ દે. મૃગપતિમાં મૃગને મારવાની શક્તિ હોય છે છતાં તે તેનો શિકાર ન કરતાં જવા દે છે અને ગજરાજનો શિકાર શા માટે કરે છે?"

વીશળ નિરુત્તર થઈ ગયો. વસ્તુપાળે કહ્યું: "નિર્બળને સબળ મારે એમાં કાંઈ વડાઈ નથી. સબળે તો સમોવડીઆ સામે ચોટ રાખવી જોઇએ. તેવીજ રીતે, આજ જ્યારે વૃદ્ધ પાટણપતિ નિર્બળ થઇ બેઠા છે, ત્યારે તેમની ગાદી આપણે લઇએ એમાં શી વડાઈ છે? એમને તો આપણે સહાય અર્પવી જ જોઇએ–પુનઃ એમને સિંહાસનારુઢ કરવા જોઈએ."

વીશળદેવ નિરાશાથી હાથ મસળવા લાગ્યો. વસ્તુપાળે એ જોઈને કહ્યું: "કુમાર, સંયમની નિસરણી એ નિરાશાની નિસરણી નથી. સેંકડો મૃગ જવા દેનાર મૃગપતિને આખરે એક ગજરાજનો શિકાર મળે છે. એ મળે નહીં ત્યાં સુધી તે થોભ્યો જ જાય છે–રાહ જોયા જ કરે છે. પણ પોતાના ગૌરવથી હલકું કૃત્ય નથી કરતો.

મહાગુજરાતનો ભાવી મહારાજાધિરાજ આવા સંયમી ગૌરવથી વર્તે એવી મારી આશા પાર પડશે ? કુમાર, મારાં સ્વપ્નની સફળતાનું એ બીજું પગલું ભરવામાં મને તું સહાયભૂત થઈશ ?"

વીશળદેવને મંત્રીશ્વરની ભાવનાઓ ગમી, પણ તેના હૃદયમાં તીવ્ર વેદના એ થઈ કે, આ એક ખરી વ્યવહારુ તક જાય છે. આજે જ એણે પાટણપતિ થવા નિશ્ચય કર્યો. આજે જ એને પહેલો મોકો મળ્યો અને આજે જ એ જતો કરવા તેને કહેવામાં આવ્યું; એટલું જ નહીં, પણ ભીમદેવના પુત્ર ત્રિભુવનપાળને પણ પાટણને સિંહાસને વિરાજીત થવા દેવાનું વચન આપવા કહેવામાં આવ્યું ! આટલાં બધાં બંધનમાં પડવું એનું નામ શું સંયમ ? વીશળદેવની આંખ આગળ નાગેશ્વરની આકૃતિ ખડી થઈ; મૃણ્મયીની મૂર્ત્તિ દેખાઈ, બંને પોતાનાં પાટણને લગતાં સ્વપ્ન વર્ણવતાં દેખાયાં. નાગેશ્વર પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ માગતો દેખાયો. મૃણ્મયી સિંહાસને વિરાજીત થવા કહેતી દેખાઈ. શું એમનાં સ્વપ્ન અધૂરાં રહેવા દેવાં ? શું પાટણપતિ થવાનું પોતાનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થવા દેવું ? નહીં, શ્રીમન્વસ્તુપાળની સૂચનાને અનુમોદન નહીં આપી શકાય.

વીશળદેવ આવો ઠરાવ કરી મંત્રીને તે કહેવા તૈયાર થયો; તેવામાં વસ્તુપાળે એક બીજો પત્ર તેના હાથમાં મૂકયો. વીશળદેવે તે વાંચ્યો:—

" અમારા ભાઈ તેજપાળ યાત્રાર્થે જવા માગે છે. તેમની જગ્યાએ અમારા હાથ નીચે અમાત્ય તરીકે–ઉપમંત્રી તરીકે અને ઉપસેનાપતિ તરીકે બુદ્ધિકુશળ યુવક નાગેશ્વરની નિમણુંક કરવામાં આવે છે.–વસ્તુપાળ."

એ પત્ર તે વાંચી રહ્યો એટલે વસ્તુપાળે તેના હાથમાં એક વધુ પત્ર મૂકયો. તેમાં નીચેનું લખાણ હતું: " મંત્રીશ્વરનો હું ચિર ઋણી છું, કુમારશ્રી વીશળદેવ જ મહાગુજરાતના મહેન્દ્ર થાય, એ

આશ્રયની સિદ્ધિને અર્થે જ, મંત્રીશ્વર તરફથી મને અપાયલું અમાત્યપદ હું સ્વીકારું છું.—નાગેશ્વર."

આ બંને પત્રો વીશળદેવે મંત્રીના હાથમાં પાછા મૂકયા.

"કુમાર, મારા પ્રશ્નનો જવાબ નક્કી કર્યો?" મંત્રીએ પૂછ્યું.

"આવતી કાલે એ જવાબ દઈશ."

મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "મારે તને બતાવવાના બીજા બે પત્રો રહી ગયા. આ રહ્યા તે, જો."

વીશળદેવે તે લઈને વાંચવા માંડયા. એકમાં લખ્યું હતું:

"મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ, તમારા ને મારા સિદ્ધાંતોમાં તફાવત છે તથાપિ હું તમારા તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. તમે જૈનધર્મી છો. તમને તે ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોય જ.

"જે એક વણિકનું અપમાન વીરમદેવ તરફથી થયાનું તમે જણાવો છો તે કદાચ જૈનધર્મી હશે અને તેથી તમે વીરમદેવ ઉપર ગુસ્સે થયા હશો. ચિરંજીવી વીરધવળ ઉપર તમારો ઘણો પ્રભાવ છે. તમારા તરફ માન હોવા છતાં પણ જણાવું છું કે—મને આ પસંદ નથી. આ પ્રસંગમાં તો હું તમારી બેની ઈચ્છાની આડે આવતો નથી; પણ હું સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે, વારંવાર તમારી ઈચ્છાઓને હું હવેથી સંમતિ નહીં આપું. વીરમદેવ ચૂસ્ત શૈવી છે. તેથી તમારી આંખમાં કણું જેવો થઈ પડયો છે શું? યાદ રાખજો કે—આગળ ઉપર હું વીરમદેવને જ રાજસિંહાસનારુઢ બનાવીશ. જો પરમાત્મા મને જીવતો રાખશે તો અને એ માટે જો કદાપિ યુદ્ધ કરવું પડશે તો હું તે કરીશ જ.—લવણપ્રસાદ."

બીજો પત્ર આમ હતો: "કૃપાળુશ્રી, આપના પત્રના ઉત્તરમાં નિવેદન કે, આપ શ્રીમાને પૂરતી સત્ય હકીકતના અભાવે આપનો

અભિપ્રાય દાખવ્યો છે. કુમાર વીરમદેવે જે વણિકને ત્રાસ આપ્યો તે શૈવી હતો. અને જૈન ધર્મી ન હતો. ધર્મને લગતો આપે બાંધેલો અભિપ્રાય આમ આપોઆપ નિરર્થક થઈ પડે છે. અન્ય બાબતો ભવિષ્યને લગતી છે. એ સંબંધમાં જગતના સંચાલક દેવાધિદેવની ઇચ્છા સિવાય કોનાથી અન્યથા કાંઈ થઈ શકે તેમ છે? લિ. આપ પ્રત્યે પૂર્ણ માન અને એકનિષ્ઠાવાળો વિનમ્ર સેવક, વસ્તુપાળ."

આ પત્રો વાંચીને વીશળદેવ એકદમ વસ્તુપાળના બન્ને હાથ ઝાલીને બોલ્યો: "ઉદાર મહાનુભાવ, આપે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ કાલ નહીં પણ અત્યારે જ આપું છું અને તે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું હતું તેમ, करिष्ये वचनं तव."

વસ્તુપાળની આંખમાં તેજ જણાયું. તેણે વીશળના બન્ને હાથ સ્નેહથી દાબ્યા અને પૂછયું: "શા ઉપરથી આ નિર્ણય કર્યો?"

"આ પત્રોના વાચન ઉપરથી. એ પત્રો ખેમચંદ વણિક અને વીરમભાઈના પ્રસંગ વખતના જણાય છે. ત્યારના દાદાજી આપના પ્રત્યે ગુસ્સે થયેલા લાગે છે. આપને વેરી તરીકે લેખે છે; છતાં પણ આપે મનની ઉદારતાથી એમને અત્યારે મદદ મોકલી છે; પૂજ્ય પિતાજીનું વચન નિભાવી રાખવા આપ ચાહો છો; મહારાજા ભીમદેવને જ ભવિષ્યમાં રાજ્યાસિંહાસને રહેવા દેવા માગો છો અને આ તક મળી છે તેનો ગેરઉપયોગ ન કરતાં, તેમાં વેરને સ્થાન ન આપતાં, સંયમ રાખી નિર્બળને સહાય દેવાની ઉદાર ભાવના રાખો છો. આવી મહાન ઔદાર્યમૂર્તિના અનુસરણમાં જ મારી ખાત્રી છે કે, ભવિષ્યની સ્વપ્ન-સિદ્ધિ રહેલી છે."

"કુમાર." અતિશય વહાલભર્યા સ્વરે મંત્રીએ કહ્યું: "હું ફરીથી કહું છું કે-મારી આશાઓનો સ્થંભ તું છે. હવે સ્પષ્ટ કહે:

પાટણની ગાદી પર હમણાં તરાપ નહીં મારે ને? ત્રિભુવનપાળની હયાતી સુધી પણ થોભીશ ને?"

"करिष्ये वचनं तव."

"મૃગપતિ, આજે તેં તૃણ નથી ખાધું; આજે તેં નમાલાં પ્રાણીઓનો શિકાર જતો કર્યો છે. આ સંયમનું સુફલ તને અવશ્ય મળશે. કાલ એ દિન જરુર આવશે કે, જ્યારે ગજરાજનો શિકાર ભરપટ્ટે કરવાની તને તક મળશે અને ત્યારે દિગન્તમાં તારી કીર્તિ વ્યાપશે; અને ત્યારે પાટણપતિ થવાની તારી મહેચ્છા સફલ થશે. આજ જેમ સંયમ રાખ્યો છે તેમ સંયમને ન ચૂકીશ. અંતિમ વિજય તારો છે." વસ્તુપાળ આમ કહી, વિચારોમાં વિલીન થયો. વીશળદેવે રજા માગી.

[૧૧]

ગર્વખંડન

વીર સેનાપતિ તેજપાળનાં પરાક્રમો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધોળકાની સેના લઈને અણહીલવાડ જતાં જતાં તેણે અધવચ્ચથી જુદાં જુદાં સ્થળોનાં ક્ષત્રિઓને પડકાર કરવા માંડયો 'કાં તો ગુર્જરેશ્વરના વશવર્ત માંડળિક બનો અથવા તો યુદ્ધ કરો, એવાં કહેણ કહેવરાવ્યાં. એ પરાક્રમી પુરુષના નામથી જ બીને કોઈ મંડળિકો યુદ્ધ કર્યા વિના જ ધન આપીને તથા પોતાનાં સૈન્ય તેને શરણે કરીને નમ્યા; અથવા તો જે સામા થયા તેઓને હરાવીને તેજપાળે નમાવ્યા. આમ આગળ વધતાં વધતાં જ્યારે તેજપાળ અણહીલવાડ પહોંચ્યો ત્યારે ઊંચા કુળના ૧૪૦૦ રાજવંશી ક્ષત્રિયો તેને સ્વાધીન થઇ ચૂકયા હતા. તેમનું લાવ-લશ્કર જુદું. આવા વિપુલ સાધનવાળા તેજપાળ સામે, ભીમદેવની ગાદી પચાવી પડેલો સામંત જયંતસિંહ કેમ ટકી શકે ? તેની સાથે તેજપાળે યુદ્ધ કર્યું અને ભીમદેવને પુનઃ પાટણની ગાદીએ શાન્તિપૂર્વક સ્થાપીને તે ધોળકે આવવા નીકળ્યો. પાછા ફરતાં ફરતાં મહી નદીના કાંઠા ઉપર કેટલાક વણઝારાઓનો મુકામ તેણે દીઠો; પણ તે વણઝારાઓને કોઈક સૈનિકો હેરાન કરતા હતા. આ જોઈને તેજપાળે પૂછપરછ ચલાવી. તેને કહેવામાં આવ્યું કે-ગોધરાના રાજા ઘૂંધળના એ સૈનિકો

છે. મહી નદીના પ્રદેશના વિસ્તારમાં વેપાર અર્થે મુકામ કરતા વણઝારાઓને જ માત્ર નહીં પણ મહી નદી આસપાસનાં યાત્રા-સ્થાનોમાં યાત્રા કરવા આવતા યાત્રાળુઓને પણ ઘૂંઘળ પીડે છે; વણઝારાઓના ધનમાલ લૂં છે અને યાત્રાળુઓ પાસેથી ખૂબ કર લે છે."

તેજપાળે ઘૂંઘળને કહેવરાવ્યું કે: "ત્રણ દિવસની અંદર આ બધું ધાંધલ શાન્ત કરજો--નહીંતર મારા બાહુબળથી મારે તમને નમાવવા પડશે." ઘૂંઘળ તરફથી જવાબ મળ્યો કે: "તમારા મહારાજા વીરધવળને એનો જવાબ મેં રવાના કર્યો છે."

તેજપાળે પોતાના તમામ સૈનિકોનો પડાવ મહી નદીને કાંઠે રાખીને ધોળકે પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં વીરધવળના દરબારમાં ઘૂંઘળની એક મશ્કરીની તેને જાણ થઇ. જેવી રીતે તેજપાળને વણઝારાઓએ પોતાનાં દુઃખ કહ્યાં હતાં; તેવી રીતે યાત્રાળુઓ તરફથી વીરધવળની પાસે અરજ ગુજારવા માટે કેટલાક ગયા હતા. તે ઉપરથી વીરધવળે ઘૂંઘળ ઉપર શિખામણના શબ્દો કહેવરાવ્યા હતા કે: "ક્ષત્રિયોનો ધર્મ ગૌબ્રાહ્મણની રક્ષા કરવાનો છે–વેપારીઓના વેપારવણજનું રક્ષણ કરવાનો છે–સ્ત્રીજાતિની વહારે ચડવાનો છે–ધર્મસ્થાનોમાં પ્રજાને કોઈ પણ અગવડ વિના અવરજવર કરવા દેવાનો છે; માટે યાત્રાળુઓ પાસેથી કર લેવો બંધ કરશો અને ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તશો."

આ શિખામણની ઘૂંઘળે પરવા કરી નહીં પણ ઊલટું ઘમંડથી તેણે એક ભાટ સાથે કાજળની ડાબલી અને એક રેશમી સાડી વીરધવળ ઉપર મોકલ્યાં અને કહેવરાવ્યું: "પ્રત્યેક રાજાને હું તો આંખમાં કાજળ આંજેલી અને શરીરે સાડી પહેરેલી સુંદરી જેવો ગણું છું!"

"આટલો બધો ઘમંડ!" વીરધવળે ક્રોધથી કહ્યું. દરબારમાં

તેણે પાનનું બીડું ફેરવ્યું કે–'ધૂંધળનો મદ ઉતારવા કોણ તત્પર થાય છે?'

એક નહીં પણ ત્રણ ત્રણ જણે તે બીડું ઝડપવા ઉમેદ બતાવી. વીશળકુમાર અને નાગેશ્વરે જણાવ્યું કે–"અમે તૈયાર છીએ." વસ્તુપાળે કહ્યું: "હું તૈયાર છું." પણ તેજપાળે વિનતિ કરી કે: "મેં વશવર્ત્ત કરેલા ૧૪૦૦ રજપૂતો અને તેમની સેના મહી નદીને કાંઠે મારી આજ્ઞાની રાહ જોઈને ધૂંધળ પર ચડાઈ કરવા તત્પર છે. વળી ધૂંધળને મેં તેનો ઉન્માદ તજી દેવા કહેવરાવ્યું, ત્યારે તેણે મને નકામો અહીં ધક્કો ખવરાવ્યો અને હાંસી કરી! માટે તેને તાબે કરવાની પરવાનગી મને પહેલી મળવી જોઈએ."

સૌએ તેજપાળને તે બીડું ઝડપવા દીધું. તેજપાળ મહી નદી તરફ પોતાની છાવણીમાં પાછો ફર્યો. તેણે પોતાના સૈન્યના બેત્રણ વિભાગો કરી નાખીને ગોધરાની જુદી જુદી દિશાઓમાં મોકલ્યા. તે પોતે એક વિભાગ સાથે ગોધરા તરફ ગયો. ધૂંધળને ચેતવણી આપીને તેના ઉપર હલ્લો કરવો કે ઓચિંતો હલ્લો કરવો, એ વિષે વિચાર કરતો તેજપાળ જ્યારે સાયંકાળના સમયે પોતાના સૈન્ય સાથે ગોધરાની સીમમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે ગાયોનું એક ધણ ચરીને શહેર તરફ જતું તેના જોવામાં આવ્યું. ધૂંધળ ખરો ક્ષત્રિય છે કે કેમ, એની કસોટી કરવા તેજપાળે પોતાના સૈન્યને હુકમ આપ્યો કે, "ગાયોને પાછી વાળો."

સૈનિકો ગાયોના ટોળાને ઘેરી વળ્યા. ગોવાળો બૂમો મારવા લાગ્યા: "આ શો જુલમ? બિચારી ગાયોએ તમારું શું બગાડયું છે?"

"જાઓ, તમારા બહાદુર રાજાને ફરિયાદ કરો! અમારે તો આ ગાયો લઈ જવી છે."

ગાયોનું ટોળું સૈનિકોએ ગોધરા શહેર તરફથી પાછું વાળીને દૂર દૂર હાંકવા માંડયું.

ગોવાળો ગોધરામાં જઈ ધૂંધળને રાવ ખાવા લાગ્યા. થોડીકજ વારમાં ગોધરાના દરવાજા ઉપરથી નોબત ગડબડી, રણશિંગાં વાગ્યા; ગોધરાના સૈન્યને તૈયાર થવાનો ડંકો થયો. તે સાંભળીને તેજપાળ સમજ્યો કે, ધૂંધળ તયાર થાય છે. તેણે પોતાના સૈન્યના અન્ય વિભાગોને હેરકો દ્વારા સાવચેત રહેવા જણાવી દીધું.

ધૂંધળ ગાયોની વહારે· આખરે ધાગો અને લડાઈ શરુ થઇ. તેજપાળનું માનવું હતું કે–ધૂંધળ નિરર્થક ઘમંડ કરતો હશે અને તેનામાં કશી છત નહીં હોય, પણ એણે જોયું કે–ધૂંધળના લશ્કરે ગાયોના ધણને એક જગ્યાએથી શોધી કાઢીને હસ્તગત કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ તેજપાળના લશ્કરનો ઘાણ વાળી નાંખીને ગાયો ગોધરા તરફ વાળી. તેજપાળના લશ્કરના પ્રથમ વિભાગની આ તો નામર્દાઈ ગણાઈ. તેજપાળે બીજા વિભાગને મદદે બોલાવ્યો: એટલે પાછો મામલો પલટી ગયો અને ધૂંધળથી ગાયોને ગોધરામાં લઈ જઈ શકાઇ નહીં.

ધૂંધળની સેનામાં ગોધરાની આસપાસના પ્રદેશના બહાદુર ભીલો હતા. ભીલ જાતિ તીર ફેંકવામાં ઘણી કુશળ હોય છે. તેજપાળનું સૈન્ય વિવિધ જાતિઓનું બનેલું હતું. ભીલોના તીરકૌશલ્ય આગળ તેજપાળનું સૈન્ય હિમ્મત હારી ગયું. તેજપાળ આ જોઈને ઘડીભર મૂંઝાયો: તેણે પોતાના સૈન્યના સાત સામંતોને એકઠા કર્યા અને તેમના આગળ વિચારવાનો પ્રશ્ન મૂકયો: " જો આપણે આ યુદ્ધમાં પાછા પડીએ તો આપણી હારને બદલે તે ગુર્જરેશ્વરની હાર છે. ગુર્જરેશ્વરની હાર એટલે ગુજરાત પર કલંક અને ગુજરાતપર કલંક એટલે આપણે ઢાંકણીમાં મોં ઘાલીને ડૂબી મરવા જેવું. ક્ષત્રિય યુધ્ધે ચડે અને પરાજીત થઈને પાછો ફરે તો એની જનની લાજે. એનાથી જગતમાં ગર્વભર્યું ઊંચું મોં રાખીને ફરી શકાય નહીં. ધૂંધળે દરેક રાજાને સાડી પહેરનાર અને આંખમાં મેશ આંજીને ફરનાર કહ્યો છે. એક તો આપણે હારીએ અને પાછા તે

ઉપરાંત રાજાઓને સ્ત્રી તરીકે ઠરાવીએ, એના કરતાં કાં તો યુદ્ધમાં મરવું અથવા તો જીત મેળવવી એવો મેં નિરધાર કર્યો છે. બોલો, તમે સૌ શા અભિપ્રાયના છો ?"

સામંતોમાંથી એકે જણાવ્યું: " પરાજીત થઈને પાછા ફરવાનો અમો કોઇનો ઈરાદો નથી, ધૂંધળનો ગર્વ કોઈ પણ રીતે ઉતારવો જોઈએ."

બીજાએ કહ્યું: " કમનસીબી એ છે કે, ભીલોનાં બાણોનો વરસાદ આપણા સૈનિકો સહી શકતા નથી."

ત્રીજો બોલ્યો: " તલવારબાજીની વાત હોત તો અમે અમારું પાણી બરાબર બતાવી આપત."

તેજપાળે કહ્યું: " જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેનો સામનો કર્યા સિવાય છુટકો નથી; પણ બેશક તમો સૌ જ્યારે પરાજિત થઇ લજ્જિત મુખે પાછા ફરવા માગતા નથી ત્યારે હવે કોઈક યુક્તિથી આપણો ધાણ વળતો અટકાવીશ."

તેણે ધૂંધળ તરફ એક દૂતને મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યું કે: " યુદ્ધમાં તમારો પરાજય કરવો એવું અમે નક્કી કરેલું છે. તમે અમારો પરાજય કરવા ઈચ્છતા હશો. અમે અને તમે બન્ને મક્કમ છીએ. પણ બેયનું ધાર્યું એક સાથે એક સરખું નહિ જ થાય. ગમે તે એકનું ધાર્યું થશે. માટે યુદ્ધના નિયમો ઠરાવીને લડવું." તેણે એ સંબંધીના કેટલાક નિયમોની સૂચના કહેવરાવી, જેમાં દરરોજ દિવસે યુદ્ધ કરવું અને રાત્રે બન્ને સૈન્યોએ વિરામ લેવો એ મુખ્ય નિયમ હતો. ગાયોનું ધણ કે જે ઉપરથી આ યુદ્ધ શરુ થયું છે તે માત્ર ધૂંધળની કસોટીરુપ છે. ગાયોને સતાવવાનો ઈરાદો તેમાં નથી રાખેલો. તેજપાળે સૂચવ્યું કે–યુદ્ધ જ્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી ગાયોને ઘાસ–પાણી વગેરેનો બંદોબસ્ત અમે કરીશું."

ધૂંધળે આ સૂચનાઓ માન્ય રાખી. તેજપાળે ધોળકેથી કુશળ

તિરંદાજોની સેનાની મદદ મગાવી. દર રાત્રે યુદ્ધ બંધ પડે અને દિવસે પાછું ચાલુ થાય. આમ સાત દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને બાજુઓના પુષ્કળ સૈનિકોનો ઘાણ વળી ગયો.

આઠમે દિવસે તેજપાળ પ્રતિજ્ઞા સાથે યુધ્ધે ચડયો કે—આજ સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં કાં તો મારો દેહ પાડું અથવા તો ધૂંધળને વશ કરું. મરણીઓ થયેલો ક્ષત્રિય શું ન કરી શકે ? પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ શૂરવીર શેની પરવા કરે ? જેણે દેહની દરકાર નહીં રાખવાનું ધ્યેય ધારણ કર્યું તે ગેહમેહની મમતા શાને રાખે ? તેજપાળનું એ આઠમા દિવસનું યુદ્ધ તુમૂલ પ્રકારનું હતું. એણે એ દિવસે શરીરે બખ્તર ધારણ કર્યું અને ભીલોના બાણોની દરકાર નહીં રાખતાં શત્રુ-દળમાં કેસરીની માફક ઘૂમવા માંડયું. એનું સાહસ જોઇને એની આખી સેનાને શૂર ચડયું. બન્ને બાજુના લડવૈયા સેળભેળ થઈ ગયા. "કોઈ આજ તો પાછી પાની કરે નહીં અને જ્યાં હોય ત્યાં ચાહે તો મરે અથવા શત્રુને મારે—એમ કરવામાં જે આનાકાની કરે તેને તેની જન્મદાતા માતાના સોગંદ છે." આવું તેજપાળે પોતાના દરેક સૈનિકને પ્રાતઃકાળે કહી દીધેલું હતું, તેથી તેના દળનો એકેએક લડવૈયો એક તસુભાર પણ પાછો હઠયો નહીં. બાણોની વૃષ્ટિથી આકાશ છવાઈ ગયું. અને જાણે બાણોના વાદળમાં સૂર્ય ઢંકાઇ ગયો હોય એવી સ્થિતિ થઇ રહી.

મધ્યાહ્ન થતાં ધૂંધળ અને તેજપાળ સામસામા થઇ ગયા. તેજપાળે ધૂંધળને કહ્યું: "સાત સાત દિનથી તમારી સાથે એકલું યુદ્ધ ખેલવા હું તલસી રહ્યો હતો. આજ ઠીક લાગ આવ્યો."

"સાડી પહેર્યા વિના અને આંખમાં કાજળ આંજ્યા વિના આજ તો આવ્યા લાગો છો!" ધૂંધળે તેની હાંસી કરતાં જવાબ દીધો; "સાત દિન સુધી એકની એક સાડી પહેરી રાખી હશે તેથી પરશેવાવાળી થઇ હશે! માટે આજે ઉતારી લાગે છે!"

"તારીજ સાડી તને પહેરાવવા માટે મેં તૈયાર રાખેલી છે.

અને તારીજ કાજળની કાબલીનો કાજળ તારી જ આંખમાં આંજીશ. બકવાદથી કાંઈ નહી વળે. ભૂજબળ હોય તો મને દેખાડ." તેજપાળે તેને ક્ષાત્રવટની યાદ આપી.

ધૂંધળે એક કાષ્ટનું પિંજર આજે રણમેદાનમાં તૈયાર રાખ્યું હતું. તે બતાવીને તેજપાળને કહ્યું: "આ પાંજરામાં આજ તને પૂરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે."

"ઘણીજ સુંદર પ્રતિજ્ઞા છે." તેજપાળે જવાબ દીધો, "પણ જોજે, તારે જ પુરાવાનો વખત આવે નહીં! કારણ આજ તારો પરાજય કરવો અથવા મારે ખપી જવું એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે."

ધૂંધળે એનો જવાબ તેજપાળ તરફ એક બાણ છોડીને આપ્યો.

તેજપાળે પણ તેનો પ્રત્યુત્તર બાણોથી આપવા માંડયો. ધૂંધળ એકલો લડયો નહીં. તેની સાથે તેના ચૂંટી કાઢેલા ખાસ યોદ્ધાઓની ટુકડી હતી. તેજપાળ એકલો હતો પણ એણે બખ્તર પહેરેલું હોવાને લીધે શત્રુઓનાં બાણોની એને ભીતિ ન હતી. તે એકલો અનેકની સામે લડતો રહ્યો. પણ એ લડાઈ લાંબો વખત ચાલી નહીં. એના સાત સામંતોએ એને એકલો લડતો જોઈ પોતાના લડવૈયાઓ સાથે એની કુમકે ધસારો કર્યો. એક પ્રહર સુધી જબરું યુદ્ધ આ ટુકડીઓ વચ્ચે ચાલ્યું. હારજીત આજે તો નક્કી કરવી જ છે એવો નિર્ણય તેજપાળે કર્યો હોવાથી તેણે ધૂંધળ ઉપર ચોંટ રાખી અને મોકો મેળવીને ધૂંધળને તેના ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખવામાં આ શૂરો વણિક સફળ નીવડીને ક્ષત્રિયના શરીર પર ચડી બેઠો. એજ વખતે એના સામંતોએ ધૂંધળને ઘેરી વળીને ધૂંધળના સૈનિકોને તેનાથી દૂર રાખ્યા. તલવારોની ઝપાઝપી એ સમયે ત્યાં થઈ રહી અને આખરે ધૂંધળ જીવતો ઝલાયો.

લાકડાનું જે પાંજરું તેણે તેજપાળને માટે તૈયાર રાખ્યું હતું

તેમાંજ ધૂંધળને પુરાવીને તેજપાળે તે પાંજરાની આસપાસ એકસો શૂરા સૈનિકોનો કોટ બનાવી દીધો.

ધૂંધળ કેદ થયો, એ બિના એના સૈન્યના જાણવામાં આવતાં તેમાં ગભરાટ ફેલાયો અને તેણે નાસવા માંડયું. ધૂંધળની સેનાની પાછળ તેજપાળની સેના પડી. સાત સાત દિવસથી પાછી પડેલી તેજપાળની સેના હવે વિજયથી ઉન્મત્ત બની; અને ધૂંધળના સૈનિકોની પૂંઠે ઠેઠ ગોધરા શહેરમાં પેસીને લૂંટફાટ કરવા લાગી. લોકોમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો.

તેજપાળને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે શહેરીઓની લૂંટફાટની મનાઈ કરીને ધૂંધળના કોષાગાર પર પોતાના સૈનિકોને હલ્લો કરવા ફરમાવ્યું અને એક સામંતને મોકલીને જે મળે તે ધોળકે લઈ આવવા આજ્ઞા કરી.

સૈનિકોની ઉન્મત્તતાને કોઈક ક્ષણે સેનાપતિને પોષવી પડે છે. ડાહ્યો સેનાપતિ એવે વખતે પ્રજાને રંજાડતો નથી પણ યુક્તિપૂર્વક પોતાના રાજાનું ઈષ્ટ સધાય અને સૈનિકોનો ગુસ્સો યોગ્ય માર્ગે વળીને શમી જાય, એવા ઉપાયો લે છે. પરાજીત પ્રતિપક્ષી રાજાનો કોષાગાર લુંટાય તેથી સૈનિકોની ક્ષણિક પાશવી વૃત્તિ સંતોષાય અને નિર્દોષ પ્રજા રંજાડાતી અટકાવવા સાથે, પોતાના રાજાને ચરણે એ કોષ ધરી શકાય, આવા ઉદ્દેશથી તેજપાળે ધૂંધળનો કોષાગાર લૂંટવા સૈનિકોને ફરમાવ્યું હતું.

ધૂંધળને જે કાષ્ટપિંજરમાં પૂર્યો હતો તે પોતાની સાથે લઈને તેજપાળ ધોળકે આવ્યો.

વિજયી સૈન્યે વાજીંત્રના નિનાદ સાથે, યુદ્ધના કેદીઓ સાથે અને લૂંટેલા રત્નમણિમાણિક્ય સાથે નગર-પ્રવેશ કર્યો. નગરનાં નરનારે આનંદપૂર્વક એ વિજયીઓનાં વધામણાં કર્યાં.

વીરધવળના દરબારમાં ધૂંધળને કાષ્ટપિંજરમાં પૂરેલો મૂકવામાં

આવ્યો ત્યારે ચોગરદમ આનંદ આનંદ ફેલાઈ રહ્યો. પરિહાસ કરનાર પ્રતિપક્ષી પરાઙ્મુખ થતાં કોને હર્ષ ન ઉદ્ભવે?

તેજપાળ, વસ્તુપાળ અને વીરધવળે માંહોમાંહે થોડીક વાર સુધી મસલત કરી અને એ પછી ધૂંધળે જે સાડી વીરધવળ ઉપર મોકલી હતી તેજ સાડી તેને પહેરાવવામાં આવી. તેણે તે નહીં પહેરવા માટે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ સૈનિકોના બળ આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહીં. બળાત્કારે તેને સાડી પહેરાવવામાં આવ્યા પછી તેની આંખમાં એ રીતે કાજળનું અંજન આંજવામાં આવ્યું.

"આ કાજળની ડાબલી!" ધૂંધળની આંખમાં કાજળ આંજી રહ્યા પછી એક સૈનિકે પૂછ્યું.

"અહીં એની જરુરિયાત પડે એવો કોઈ રાજા નથી. માટે જેણે મોકલી હતી અને જે તેને લાયક છે, તેની કોટે બાંધી દો!" તેજપાળે ફરમાવ્યું. એ ડાબલી ધૂંધળની કોટે બંધાઈ. દરબારમાં ચોગરદમ ખડખડાટ હાસ્યનો ગુંજારવ થઈ રહ્યો. એક ભાટે એ સમયે એક કવિત લલકાર્યું.

મિથ્યા બકવાદ કરે, હોય નહીં છત તો યે
હાંસી પાત્ર તેજ ઠરે, દોષ નહીં કોઈનો!
સાગરની સામે બાથ ભરવા ટિટોડી જાય
જંગી ધોધમાં તણાય, દોષ નહીં કોઈનો!
રાવણ રોળાઈ ગયો, બલિ પાતાળ પેઠો,
ચક્રથી ચિરાયું શિશુપાળ શિશ, જોઈ લ્યો!
સુજન વિચાર સાર દિલ ના અહંકાર ધાર
રહ્યો નહીં ગર્વ, મદમાતા મર્દ કોઈનો!

"બરાબર છે, બરાબર છે." એવા પોકારો દરબારમાં પડી રહ્યા.

રાજાઓને સ્ત્રીઓની ઉપમા આપનાર રાજા સ્ત્રી–વેષ પહેરીને વીરધવળના દરબારમાં ઊભો રહ્યો. એટલેથી જ તેની દુર્ગતિ ખલાસ થતી ન હતી પણ હજી તો તેને નવો અનુભવ કરવાનો હતો.

"પ્રત્યેક રાજવી પાસે લઈ જઈને તેને આખા યે દરબારમાં ફેરવો." તેજપાળે હુકમ છોડયો.

સૈનિકોએ સ્ત્રી–વેષના ધૂંધળને ફેરવવો શરૂ કર્યો. આ સ્થિતિ શું એનાથી સહન થઈ ? ના. ધૂંધળ મનમાં ને મનમાં ધુંધવાઈ ગયો– લજ્જાની લાગણીએ તેને એક જ માર્ગ સુઝાડયો.

કિયો માર્ગ ?–આત્મઘાતનો !

રાણા વીરધવળના સિંહાસન પાસે લઈ જઈને જ્યાં તેને નમવાની ફરજ પાડવામાં આવી કે તરત જ તે ધબ્બ દઈને જમીન પર પટકાઈ પડયો !

"શું થયું ! એ શાથી પડી ગયો ?" એમ પૂછતાં પૂછતાં તેજપાળ તેની નજદીક દોડી ગયો. તેને માલૂમ પડયું કે–પોતાની જીભ કરડીને ધૂંધળે આત્મહત્યા કરી છે !

"મહારાજ વીરધવળનો જય. ગર્વિષ્ટોનાં ગર્વ ખંડન કરનારનો જય." તેજપાળે મોટેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યા અને તેના સૈનિકોએ તેનો ગગનભેદી પડઘો પાડી મૂકયો.

ધૂંધળના શબને દરબારમાંથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યું. તેનો જે કોષાગાર લૂંટી લાવવામાં આવ્યો હતો, તે ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો. અઢાર કોટિ સુવર્ણમુદ્રાઓ, એક મુંડકશુદ્ધ મુક્તાફળ, દિવ્ય શસ્ત્રો અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો, તેના કોષાગારમાંથી લાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેજપાળે જાહેર કર્યું કે–આ ઉપરાંત ૪૦૦૦ પાણીદાર ઘોડા ધૂંધળની ઘોડારમાંથી પણ લાવવામાં આવ્યા છે.

વીરધવળ ગૌરવભરી નજરે તેજપાળને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: "ધૂંધળનું ગર્વખંડન તમારા બાહુબળને આભારી છે. તમે અને તમારા સૈનિકો આમાંથી ચાહે તેટલું લઈ લો. એમાંથી જો કાંઈ બાકી રહે તો, બ્રાહ્મણો અને ભાટચારણોને અને છેવટે કિંચિત્ પણ વધે તો જ રાજ્યભંડારમાં મોકલી આપો."

"મહેન્દ્ર!" વીર તેજપાળે જવાબ દીધો: "મારું બાહુબળ કોના વડે દીપે છે? જેમ એક ફૂલનો વિકાસ તેના રસમાળીને આભારી છે, તેમ આપ સમા પ્રતાપી મહેન્દ્રો વડેજ મારા જેવાઓ શોભે છે. અમો સૈનિકો તો અમારા રાજાનું પ્રિય કરવાનો જ ધર્મ બજાવી જાણીએ; યુદ્ધમાં મરી જાણીએ; કિંવા રિપુને વશ કરી જાણીએ; યશનો અધિકાર અમારો નથી. માટે આ યુદ્ધના વિજયનો યશ આપને જ ચરણે હું ધરું છું."

"ઉમદા ઉદ્ગાર!" એમ કહીને ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતે એક શ્લોક રચી સંભળાવ્યો, જેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ હતો: "માર્ગ દુસ્તર કાદવથી અને ઊંડા પાણીથી ભરેલો છે. તેમાં વળી અસંખ્ય ખાડાખૈયા છે. એમાં નૌકા ચલાવવાની છે. નૌકામાં વળી ઘણો ભાર ભરેલો છે. તે ચાલતી નથી. નાવિક મૂંઝાય છે. એવા સંકટમાં ધવળ વિના ભાર વહન કરવા કોણ સમર્થ છે? અર્થાત્ અનેક વીરોને ઝળકાવવા અને તેમનાં પરાક્રમ વડે પોતાના રાજ્યને કીર્તિમાન અને વિસ્તૃત રાખવામાં વીરધવળ સિવાય બીજો કોણ કુશળ છે?"

દરબારમાં એ પછી થોડોક વખત આવો જ કાવ્યવિનોદ ચાલ્યો. જે દરમિયાન ઘૂંઘળના હસ્તગત કરેલા ભંડારની વહેંચણીનું કામ વીરધવળની આજ્ઞાનુસાર તેજપાળે કર્યું અને તેની સમાપ્તિ થતાં દરબાર આનંદની લાગણી વચ્ચે વિસર્જીત થયો.

બીજે દિન, ઘૂંઘળની સેનામાંથી જેઓને યુદ્ધના કેદીઓ તરીકે પકડવામાં આવ્યા હતા તેઓમાંથી ઘૂંઘળના વંશના એક રજપૂતને વીરધવળ સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો અને તેની સાથે વાટાઘાટ કરીને તેને વીરધવળના ખંડીઆ રાજા તરીકે રહેવાની શરતે અને પ્રતિ વર્ષ ત્રણ લક્ષ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખંડણી તરીકે તેની પાસેથી લેવાની શરતે ગોધરાનું રાજ્ય તેને સોંપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું અને તેવી કબૂલાતથી તેને બીજા તમામ યુદ્ધના કેદીઓ સહિત છોડી મૂકવામાં આવ્યો. [અપૂર્ણ]

ઇન્સ્યુરન્સ એ આર્થિક સલામતીનું સં

ધી

જ્યુપિટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું

હિંદુસ્થાનમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલી

• જિંદગી • આગ • દરિયાઈ • અકસ્

વગેરે દરેક જાતનું વીમાનું કામકાજ કરે

• સત્તાવાર થાપણ	રૂ. ૨,૦૦
• બહાર કાઢેલી ને ભરાયેલી થાપણ	રૂ. ૧,૫૦
• ભરપાઈ થયેલી થાપણ	રૂ. ૨૩
• કુલ વધારાની મિલકત	રૂ. ૧,૨૬
• કુલ વધારાનું જિંદગીના વીમાનું ફંડ	રૂ. ૩૭

ઉપરના આંકડા કુંપનીની લોકપ્રિયતા અને કુ
જનતાની મેળવેલી શ્રદ્ધા પુરવાર કરે છે.

હેડ ઓફિસ :

ઇમ્પીરીઅલ બેંક બીલ્ડીંગ, બેંક સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુ